

भूमि अधिकार

वर्ष १६ | पूर्णाङ्ग ५५ | साउन २०७७

कोभिड-१९ ले
किसानलाई पारेको असर

कोरोनाले
ल्याएको अवसर

सङ्घर्षदेखि
नहारेका बलदेव

सम्झनामा
भीमदत्त

भूमि अधिकार

वर्ष १६ | पूण्ड्रिक ५५ | साउन २०७७

किसानलाई हेर... ४

भूमि बैङ्क : कति आवश्यक ? ... ५

भूमि सुधारका लागि बहुसंरोक्तारवाला निकायको
सहभागिता... ८

कोभिड-१९ ले किसानलाई पारेको असर ... ११

कोरोनाले ल्याएको अवसर... १४

निकुञ्जको ज्यादतीमा सुकुमबासी... १६

सङ्घर्षदेखि नहारेका बलदेव... १८

सम्पन्नामा भीमदत्त... २०

विषादीको मोलमा अर्गानिक बेच्नुपर्ने ? ... २२

अठोट र निरन्तर सङ्घर्षपछिको सफलता... २४

आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ को बजेटमा कृषि र

भूमि... २५

कोभिड-१९ र पुनर्निर्माणमा यसको असर... २८

'रित्तो पेट रितै हुनेभैग्या'... ३०

सङ्कटमा कृषि-संस्कृति... ३२

प्रकाशक :

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र (सिएसआरसी)

पोस्ट बक्स नम्बर : १९७९०, भूमि घर, टोखा-७, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ९७७-१-४३६०४८६, फ्याक्स : ९७७-१-४३५७०३३

ईमेल : landrights@csrcnepal.org, वेबसाइट : www.csircnepal.org

ग्राफिक डिजाइन :

विक्रम चन्द्र मजुमदार | bmajumdar33@gmail.com

आवरण तत्त्वावधार : लकडाउनको समयमा भक्तपुरको
ठिमीमा तरकारी बेच्न बसेका एक किसान

किसानलाई हेर

सिङ्गौ विश्व यतिखेर कोरोना भाइरसको आक्रमण सहन बाध्य छ। उद्योगी, व्यापारी, विद्यार्थी, स्वास्थ्यकर्मी, सुरक्षाकर्मी, गरिब, धनादूदी, सफाइकर्मी, सञ्चारकर्मी, राजनीतिकर्मी कसैलाई पनि बाँकी राखेको छैन यसले। जसका कारण करोडौं मानिसको जीविका सङ्कटमा परेको छ। अर्थतन्त्र डाँवाडोल भएको छ। आर्थिक मन्दीको चपेटाले विश्वलाई निकै समय सताउने निश्चित छ।

यो भयो समग्र कोरोनापीडितको वास्तविकता। त्यसमा पनि सबैभन्दा बढी किसान सताइएका छन्। कृषिप्रधान देश नेपालका किसान यतिखेर धेरै मर्कामा परेका छन् यही कारण। एकातिर उत्पादन कर्ममा लामा आवश्यक सामग्री र वातावरण उपलब्ध छैन अर्कोतिर केही उत्पादन भइहाले पनि त्यसलाई बिक्री गर्ने अवस्था छैन। जबकि नेपाली किसान भनेका आफूनो उत्पादन आफूलाई खान पुऱ्याउने र बाँकीचाहिँ बेचबिखन गरेर आर्थिक गुजारा धान्ने परम्पराबाट अगाडि बढ्दै आइरहेका हुन्। यस्तो अवस्थामा आफूना उत्पादन व्यवस्थापन हुन नसकदा उनीहरू चिनित हुनु स्वाभाविक छ।

सरकारले यस्तो अवस्थामा सबैलाई राहत/सहुलियतको व्यवस्था गर्नुपर्छ। हाम्रो मुलुकको अर्थतन्त्रको आकार निकै सानो छ। हामी विकसित मुलुक पनि हैनौं। यस्तो अवस्थामा हामीले अपेक्षा गरेर अनुसार सरकारले पक्कै सहयोग गर्न सक्दैन। तर यति हुँदाहुँदै

पनि किसानका लागि गर्न सकिने सामान्य व्यवस्थासमेत नगरेकोचाहिँ पक्का हो। जसको मार अहिले नेपाली किसानले भोगिरहेका छन्।

हो, उद्योग बन्द हुँदा निर्माण सामग्रीलगायत अन्य वस्तु उत्पादन प्रभावित भएको छ। कतिपय यस्ता सामान कैयै वर्ष उत्पादन नहुँदा पनि मुलुक चल्छ। तर कृषिमात्र यस्तो क्षेत्र हो जो रोकिँदा मानव जीवनकै अस्तित्व सङ्कटमा पर्छ। बाँचका लागि अत्यावश्यक खानेकुरा पाइँदैन। यो भनेको जीवन-मरणको सङ्घर्षको अवस्था हो। त्यसैले किसानलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेर सहयोगका कार्यक्रम जारी हुनुपर्यो जुन अहिलेसम्म देखिएको छैन।

पहिलो त उत्पादन कर्ममा निषिक्ती लामा सक्ने वातावरण सिर्जना आवश्यक छ। दोस्रो, उनीहरूका लागि चाहिने मल, बीउ, अन्य औजार उपलब्ध गराइनुपर्छ। तेस्रो यसरी उत्पादित सामग्री उचित मूल्यका साथ बजारमा लागि बिक्री गर्ने वातावरण हुनुपर्छ। यहाँ त उचित मूल्य त के, सस्तो मूल्यमा समेत निकिकेर बारीमै कुहाउनुपर्ने, सडकमा पोखुपर्ने अवस्था सिर्जियो। कृषिप्रधान भनिएको मुलुकका लागि योभन्दा दुर्भाग्य अरू के हुन सक्छ? त्यसैगरी चौथो भए पनि सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष किसानले यी सम्पूर्ण कार्यमा लाग्दा सुरक्षा प्रबन्ध तथा सामग्रीहरू र त्यससम्बन्धी सचेतना पाउनु जरुरी छ। किसानलाई असुरक्षित राखेर अरू सुरक्षित भइन्छ भन्ने सोच्चु मृगतृष्णामात्र

हुनेछ। अहिलेलाई यति भयो भने पनि किसानका लागि धेरै सहयोग पुन जान्छ।

किसान हितको कुरा गर्दा छुटाउने नहुने अर्को पक्ष भारतबाट विनाअवरोध आउन दिझे खाद्य सामग्री पनि हो। नेपालबाट उत्ता लैजाँदा धेरै प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्छ तर उत्ताबाट नेपाल आउँदा भने सहज प्रवेश दिइन्छ। भारत सरकारद्वारा अनुदानित लागतमा उत्पादित सामग्रीले पक्कै पनि नेपाल जस्तो सानो देशका कृषकको उत्पादनलाई असर गर्दै। यस्तो अवस्थामा हाम्रा किसानले उत्पादन गरिरहेका तथा यहाँ पर्याप्त पाइने सामग्री आयातमा पनि रोक लगाइनुपर्छ।

विद्यम्बना छ यो छ कि किसानलाई यस्तो अप्टेरो बेलामा अनुदानमा मल, बीउ अदि उपलब्ध गराउनुपर्नेमा पैसा तिरेर किन्तु भन्दासमेत बजारमा रासायनिक मल अभाव छ। किसानलाई मल उपलब्ध गराउन नसकेको सरकारी निकायहरू आफै स्वीकार गरिरहेका छन्। यो भनेको सरकारले जीवन र कृषि कर्मवीचको अन्तरसम्बन्ध नजरअन्दाज गर्नु हो। एउटा किसानलाई सहयोग उपलब्ध गराउनु भनेको अरू दर्जानै मानिसको खाद्य अधिकार सुरक्षित गर्नु हो भन्ने नबुझेको अवस्था हो। त्यसैले सरकारी निकायहरू पनि यसतर्फ बढी जिम्मेवार हुन आवश्यक छ।

किसानलाई रुवाएर मुलुकको खाद्य सम्प्रभुताको लक्ष्य हासिल हुन सक्दैन। मानिसले बाँचका लागि सबै कुरा गुमाउनुपर्ने अवस्थामा पनि पानी र खाद्यान छाडन सक्दैन। त्यसैले आफू खाएर बाँकी रहेको अरूलाई समेत खुवाउने सिर्जनशील हातयुक्त किसानलाई खुसी बनाउनिर ध्यान दिनुपर्छ। यसका लागि सरकारीतरबाट अरूलाई मिसाइने राहतमा हैन, किसानलक्षित छुटै राहत प्याकेज घोषणा गर्नुपर्छ। यस्तो भयो भनेमात्र यो अनिश्चितकालीन कोरोनाले भन्दा पनि भोकमरीले पहिले लैजाने सम्भावना भगाउन सकिन्छ।

जगत देउजा

भूमि बैड्क : कति आवश्यक ?

सरकारले आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा ३ सय स्थानीय तहमा भूमि बैड्क स्थापना गर्न ५० करोड रुपियाँ छुट्याएको छ। प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई पनि यस कार्यका लागि बजेट छुट्याउन भनिएको छ। यससँगै भूमि बैड्कको आवश्यकता कति हो? अन्यत्र असफल भएको भूमि बैड्क फेरि किन? भन्ने विषयमा बहस सुरु भएको छ।

नेपालमा भूमि बैड्क स्थापना गर्नेबाटे २०६० सालदेखि प्रयत्न हुँदै आएको छ। त्यतिखेर भूमि सुधारको मुद्दालाई विषयान्तर गर्न भूमि बैड्क कार्यक्रम अघि सारिएको भन्दै विरोध भएको थियो। र, सरकार कार्यान्वयनबाट पछि हटेको थियो। त्यतिवेला आवणमा जे/जे भनिए पनि ढन्डका कारण

विस्थापित जग्गा धनीको जग्गा बेचाउने दाउन्तर्गत भूमि बैड्कको अवधारणा ल्याइएको थियो। आज पनि भूमि सुधारको न्यूताम कार्य सम्पन्न भएको छैन। सामन्तवादी भूमि व्यवस्थाको अवशेष बाँकी नै छ। भूमि बैड्कको कार्यान्वयनले पर्ने समग्र आर्थिक र सामाजिक प्रभावबाटे ठोस अध्ययन पनि भएको छैन। यसो हुँदा भूमि बैड्क कार्यान्वयनलाई हलुका ढाङ्गाले कदापि लिन हुन्।

उपलब्ध दस्तावेज केलाउँदा सुरुमा भूमि बैड्कको विषय उच्चस्तरीय भूमि सुधार (बडाल) आयोगको प्रतिवेदन, २०५१ मा जमिनको हदबन्दी शीर्षिक अन्तर्गत प्रवेश पाएको भेटिन्छ। हदबन्दी कार्यान्वयनको क्रममा जमिनको क्षतिपूर्ति दिन, त्यस्तो जमिन प्राप्त गर्ने किसानबाट जमिनको मूल्य

किस्ताबन्दीमा सङ्कलन गर्ने आदि कार्यका लागि भूमि बैड्क प्रस्तावित गरिएको देखिन्छ। केवल उपयोगविहीन अवस्थामा रहेको जग्गा जमा गर्ने र खेती गर्न चाहनेलाई मिलाइदिने प्रयोजनका लागि भूमि बैड्क सोचिएको नभई ठूलो आर्थिक मोत आवश्यक पर्ने अवस्थामा एउटा उपायका रूपमा भूमि बैड्कलाई लिइएको प्रतिवेदन अध्ययन गर्दा बुझ्न सकिन्छ।

भूमि बैड्कको अवधारणाले दर्शाएँ

योजनामा ठाउँ पाणीछ आ.व. २०६०/६१, २०६१/६२ र २०६२/६३ का वार्षिक कार्यक्रममा 'भूमि बैड्क' समावेश गरिएको थियो। त्यसमध्ये आ.व. २०६०/६१ को वार्षिक कार्यक्रममा नेपाल सरकारको १ अर्ब र विश्व बैड्कको २ अर्ब गरी ३ अर्ब रुपियाँको चुका पुँजी रहेको भूमि बैड्क स्थापना गर्ने उल्लेख थियो। खरिद गरिने जग्गा धितोमा राखी ऋण दिन सकिने व्यवस्था पनि थियो। कानुन तर्जुमा आदिको ढिलाइले बैड्क स्थापना हुन सकेन।

पछिलोपटक आ.व. २०७७/०७८

को नीति तथा कार्यक्रममा समावेश भूमि बैड्कको समग्र सञ्चालन विधि सार्वजनिक भइसकेको छैन। नीति तथा कार्यक्रमको बुँदा नं. ११९ मा भूमि, पुँजी र प्रीविधिको संयोजनमार्फत कृषि भूमिको सदुपयोग गरी कृषिको व्यावसायिक उत्पादन बढाउन भूमि बैड्क स्थापना गरिने भनिएको छ। विभिन्न मोतबाट प्राप्त जानकारी अनुसार सरकारले स्थानीय तहमा स्थापना गर्न लागेको भूमि बैड्कले बाँफो र उपयोगमा नआएका निजी जमिनलाई रेकर्डमा ल्याउने, त्यस्तो जमिन कमाउन चाहने व्यक्ति, समूह वा कम्पनीलाई दिने, कमाउनेबाट भाडा लिने र केही अंश बैड्कले लिई जग्गा धनीलाई तोकिएको भाडा दिने सोचमा छलफल भइरहेको छ। बताइए अनुसार हाल कार्यान्वयनमा ल्याउन खोजिएको भूमि बैड्क अन्य देशमा अभ्यासमा आए जस्तो हैन। बैड्कले बाँफो रहेको वा जमिन अरूलाई कमाउन दिनेको विवरण एकीकृत गरी सार्वजनिक गर्ने, त्यस्तो जमिन खेती गर्न चाहनेलाई उपलब्ध गराउने, यसरी खेती गराउँदा ठूलो चक्का वा क्षेत्रफलमा व्यावसायिक खेती गर्ने मनसाय सरकारको रहेको देखिन्छ।

भूमि बैड्कले जग्गा धनीबाट लिजमा

लिएको जमिन, सरकारी स्वामित्वको उपयोगमा नरहेको जमिन र नदी नियन्त्रणबाट उकास भएको जमिन कृषि कार्यका लागि उपयोग गर्न चाहने व्यक्ति तथा संस्थालाई निश्चित समयसम्म लिजमा उपलब्ध गराउने भनेको छ। भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग बनी भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबासीहरूको व्यवस्थापन गर्ने कार्य थालनी भइसकेको छ। अब भूमि बैड्कले पनि सरकारी र नदी उकासको जमा लिजमा लगाउने हो भने आयोगले भूमिहीनलाई उपलब्ध गराउने जग्गा कसरी आउँछ? साथै स्थानीय तहमा अन्तर्रिवोधीखालको कार्यक्रम एकैचोटि कार्यान्वयन गर्दा द्विविधा उत्पन्न हुन्छ। भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीको समस्या समाधान गर्न नदिने, विषयलाई अलमलाइदिने हिसावले स्वार्थी समूह खेल्न सक्छन्। यसले १५ औँ योजनामा समावेश रूपान्तरणकारी योजनामा समर्टिएको भूमिहीन र सीमान्त किसानको भूमिमा पहुँच बढाउने सरकारी उद्देश्यमा नै अवरोध हुन सक्ने देखिन्छ।

कोभिड-१९ का कारण शहर र विदेशबाट समेत ठूलो सदृश्यामा मानिस गाउँघर फर्केर खेती गर्न थालेका छन्। कैयन् स्थानीय तहले बाँझो जग्गा उपयोगको अभियान नै चलाइरहेका छन्। यस्तो अवस्थामा भूमि उपयोगको उद्देश्यले भूमि बैड्क आवश्यक देखिन्दैन।

नेपालमा खेती भइरहेको जमिनको झण्डै चौथाइ हिस्सा अधिया, बैटेया र ठेक्का प्रणालीले ओगटेको छ। यसको

**भूमि बैड्कको अवधारणा
लागु भएमा ठूला जग्गा
धनीको जमिन संरक्षण
मात्र हुन्छ। अनुपस्थित
जग्गा धनीको भूमि
र भाडालाई सुरक्षित
गराउने काम मात्र हुन्छ।
उनीहरूको आफ्नो
जग्गाप्रति कुनै दायित्व
रहँदैन। भूउपयोग ऐनमा
उल्लेख जमिन बाँझो
राज्ञ नपाउने भन्नुको
अर्थ जमिनको उपयोग
मात्र हैन। आफै खेती
नगर्ने र भविष्यमा पनि
खेती गर्ने सोचाइ नभएका
जग्गा धनीले जमिन बेचून्
वा हक हस्तान्तरण गर्नु भन्ने पनि हो। जसले
गर्दा भूमिहीन र सीमान्त किसानको कृषियोग्य
भूमिमा पहुँच बढोसु भन्ने पनि हो। यसो हुँदा
बाँझो राज्ञ नपाइने नीतिलाई कडाइका साथ
लागु गर्दै खेती नगर्नेले कृषियोग्य जमिन बेच्ने
स्थिति बनाउन सकेमा जमिन वास्तविक
किसानमा पुने रिथित हुन सक्छ।**

भूमि बैड्कको अवधारणा लागु भएमा ठूला जग्गा धनीको जमिन संरक्षण मात्र हुन्छ। अनुपस्थित जग्गा धनीको भूमि र भाडालाई सुरक्षित गराउने काम मात्र हुन्छ। उनीहरूको आफ्नो जग्गाप्रति कुनै दायित्व रहँदैन। भूउपयोग ऐनमा उल्लेख जमिन बाँझो राज्ञ नपाउने भन्नुको अर्थ जमिनको उपयोग मात्र हैन। आफै खेती नगर्ने र भविष्यमा पनि खेती गर्ने सोचाइ नभएका जग्गा धनीले जमिन बेचून् वा हक हस्तान्तरण गर्नु भन्ने पनि हो। जसले गर्दा भूमिहीन र सीमान्त किसानको कृषियोग्य भूमिमा पहुँच बढोसु भन्ने पनि हो। यसो हुँदा बाँझो राज्ञ नपाइने नीतिलाई कडाइका साथ लागु गर्दै खेती नगर्नेले कृषियोग्य जमिन बेच्ने स्थिति बनाउन सकेमा जमिन वास्तविक किसानमा पुने रिथित हुन सक्छ।

कोभिड-१९ ले सबैजसो क्षेत्रमा असर गरेको छ। भविष्यमा खाद्य सङ्कट आउने अनुपान गरिएको छ। सीमान्त तहका नागरिक गरिबीमा धकेलिएका छन्। यस्तो अवस्थामा भूमि बैड्क कार्यान्वयनमा ल्याउने हतारो प्रत्युतादक हुन सक्छ। बाँझो जग्गा उपयोग गर्न पहिलो प्राथमिकता स्थानीयलाई हुनुपर्छ। बैड्कको विवरणमा देखिएका जग्गा जहाँकाले पनि उपयोग गर्न पाउने भन्ने विषय संविधानको सिर्देशक सिद्धान्तमा उल्लिखित प्राकृतिक स्रोतमा स्थानीयलाई अग्राधिकारको नीतिविरुद्ध पनि हुन्छ।

भूमि व्यवस्थापनका कठिनपय प्रथाजनित चलन छन्। जसअन्तर्गत जग्गा नहुनेहरू पनि अरूपै स्वामित्वमा रहेको जमिनमा भए पनि

खेती गरी जीविकोपार्जन गरिरहेका छन् । यस्तो अवस्थाको मसिनो अधियन नगरी चालिने कदमले भयाबह स्थिति निम्त्याउँछ । अहिले अधिया, बैठ्यामा खेती भइरहेको जग्गा लामो समयदेखि कमाइरहेका बेदर्तावाल मोहीसमेतको हकमा न्यून कुतमा जोताहा किसानले खेती गर्न पाइरहेको छ । अब बैड्क स्थापना गर्नासाथ बजारले मूल्य निर्धारण गर्छ । र, गरिबहरूले जसरी जेनतेन जीविका धानिरहेका छन् त्यसमा पूर्णतः जोखिम आउन सक्छ ।

केही मात्रामा जमिन बाँझो भएको यथार्थ हो तर यसरी बाँझो रहेको जमिन मूलतः सिँचाइ सुविधा नभएको, एक बाली मात्र लामे, सडक सुविधा नपुगेको आदि क्षेत्रको बढी छ । जमिन बाँझो रहनुको कारण भूमि बैड्क न भएर हैन । यसका अन्य कारण छन् । तिनको खोजी हुनुपर्छ ।

सरकारले मेहनतपूर्वक ल्याएको अनि नेपालको सदर्भीमा अति महत्वपूर्ण पानिएको भूउपयोग ऐनको मूल उद्देश्य अनुरूपको कार्य हुन सकिरहेको छैन । हरेक स्थानीय तहमा भूउपयोग कार्यान्वयन समिति गठन गर्नुपर्ने, भूमिको उपयोग सम्बन्धमा दीर्घकालीन सोचपत्र बनाउनुपर्ने, भूउपयोग योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने, भूमि वर्गीकरण गर्नुपर्ने कार्य थाँती राखेर भूमि बैड्कतर्फ ध्यान मोड्न खोज्नु कुनै पनि हिसावले मनासिव देखिँदैन । तसर्थ भूमि बैड्कको कार्य स्थगन गेरेर स्थानीय तहलाई उल्लिखित कार्यका लागि प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । बैड्क स्थापनाबाट हासिल गर्न खोजिएको उद्देश्य स्थानीय तहमा कानुनतः गठन हुनुपर्ने भूउपयोग कार्यान्वयन समितिले सहज र सरलतवर्ले कम लगानीमा गर्न सक्छ । अर्को संरचना नै आवश्यक देखिँदैन ।

जग्गा उपयोगका हालका विधि, चलन ठाउँविशेष अनुसार फरक फरक छन् । एउटै किसिमको नीति वा कानुन देशभर लागु हुन सक्दैन । जमिन वर्गीकरण नभएको अवस्थामा भाडा दर निश्चित गर्न पनि सजिलो छैन । यस्तो अवस्थामा स्थानीय तहले नै आफ्नो पालिकाको जग्गाको रेक्ड राख्ने, त्यहाँका मोही, जोताहा, भूमीहीन, जग्गा धनी आदि बसेर जग्गा उपयोग गर्नेसम्बन्धी नीति/नियम र कार्यक्रम बनाइ कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । परिवेशअनुसार समुदायसँगको गहन छलफलबाट तर्जुमा हुने मौलिक

नीति/नियमहरू लागु गर्दा जग्गाको उपयोग सही तरिकाबाट गर्न सकिन्छ ।

व्यक्तिलाई जग्गा दिँदा जोतको आकार साहै सानो हुने र लागत बढी हुने अवस्था भएमा त्यस्ता भूमीहीन तथा साना किसानको समूह वा सहकारी बनाइ खेती गराउनुपर्छ । स्थानीय तहमा जग्गा छ, उपयोग गर्ने समुदाय छ, यसको सहजीकरणका लागि स्थानीय सरकार छ भने यस्तो अवस्थामा जग्गा उपयोगको काममा अर्को एजेन्सी स्थापनाको औचित्य छैन । संविधानतः भूमिसम्बन्धी खास खास काम स्थानीय तहबाट हुनुपर्ने हुँदा स्थानीय तहमा केवल एउटा प्रयोजनका लागि भूमि बैड्क स्थापना गर्नु औचित्यपूर्ण देखिँदैन । यसको सदृश संविधानले सुनिश्चित गरेको भूमिसम्बन्धी कार्य गर्ने निकायहरू स्थानीय तहमा स्थापना गर्नुपर्छ । यस वर्ष यो कार्य सरकारले ६० स्थानीय तहमा गर्ने पनि भनेको छ । यही निकायमा १-२ जना थप जनशक्ति राखी जग्गा उपयोगको विषयमा काम गराउनु बढी व्यावहारिक हुन्छ ।

भूउपयोग ऐनको मूल कार्य ओफेलमा पारेर सहायक विकल्पलाई बिनाअधियन लागु गर्दा जमिन किसानको हातबाट फुल्करे राखिँय र अन्तर्राष्ट्रिय कम्पनीको अधीनमा पुने खतरा छ । खेतीयोग्य जमिन बाँझो राख्न नपाइने कानुनलाई प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । जमिन वर्गीकरण र बाँझो राख्न नपाइने कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनासाथ अनुपस्थित जग्गा धनीले आफ्नो

जग्गा उपयोगको वैकल्पिक उपाय आफैँ खोज थाल्छन् । तसर्थ अहिलेको आवश्यकता समुदायको अधिकतम सहभागितामा भूउपयोग वर्गीकरण, स्थानीय तहमा भूउपयोग सहजीकरण समितिको गठन, स्थानीय तहको सोचपत्र र कार्ययोजना तर्जुमा नै सरकारको जोड हुनुपर्छ ।

विद्यमान नेपालको भूमि व्यवस्था अन्यायपूर्ण, अनुत्पादक र अवैज्ञानिक छ । अन्यायपूर्ण किनभने सदियैदेखि जमिनको जोतभेग गर्दै आएका जोताहा किसानहरू यो वा त्यो प्रणालीको नाममा भूमि अधिकारबाट बच्चित छन् । बिर्ता, वेदर्तावाल मोही, ऊखडा आदि नाममा भूमिमाथिको द्वैध स्वामित्वका कारण जमिन अनुत्पादक हुन पुगेको छ । भूमि व्यवस्था पीडितलाई न्याय दिलाउने भन्दा पनि सम्पत्ति भएकाहरूको एकोहोरो संरक्षण गर्ने अवैज्ञानिकखालको छ ।

प्रगतिशील भूमि सुधारको मर्म भनेको 'जसको जोत, उसको पोत' हो । भूमि बैड्कको अवधारणा पूर्णतः जसको जोत, उसको पोतको विपरित अवधारणा हो । यतिखेर ऐतिहासिकरूपमा अन्यायमा परेका वर्गलाई जमिन उपलब्ध गराउने कि अहिले त्यस्ता वर्गले अधिया/बैठ्यामा कमाइरहेका जमिनसमेत गुमाउने स्थितिमा पुऱ्याउने भन्ने अहं सवाल अगाडि आएको छ । अहिलेको प्राथमिकता ऐतिहासिकरूपले अन्यायमा परेकालाई जमिन उपलब्ध गराउने प्रगतिशील भूमि सुधारतर्फ हुनुपर्छ ।

धर्मराज जोशी

भूमि सुधारका लागि बहुस्रोकारवाला निकायको सहभागिता

पृष्ठभूमि

भूमि स्रोतमाधिको असमान पहुँच र यसको असमान वितरण नेपालमा सामाजिक आर्थिक विकासको बाधक हो भन्ने कुरामा अहिलेसम्म विवाद छैन। भूमि व्यवस्थापन, भूमिको समतामूलक वितरण र भूमिमा किसान वर्गको अधिकार स्थापना गर्न करिब ८ दशकको अवधिमा भूमि सुधारको माग राख्दै ढूला/साना थुप्रै सामाजिक तथा राजनीतिक आन्दोलन भए। भूमि सुधारका लागि कानुनी व्यवस्था गरिए र पटकपटक कानुनी सुधार गरिए। राज्यको शासन व्यवस्था र शासकीय स्वरूपसमेत फेरिएको परिप्रेक्ष्यमा कृषि कर्म गरी जीविका चलाउने

र कृषिमार्फत समृद्धिको सपना सजाउने आमकृषक समुदायले अपेक्षा गरेजस्तो भूमि सुधार भने हुन सकेन। सन् १९४० र ५० को दशकमा एउटै लहरमा रहेका दक्षिण एसियाली मुलकहरूले सामाजिक आर्थिक विकासमा लोभलादो फड्को मारिरहँदा नेपाल भने अझै अविकासको चक्रब्यूहमा फसिरहेको छ। यसको धेरथोर अवगाल पटक-पटक थालिएको तर पूरा गर्न नसकिएको भूमि सुधारलाई पनि परेको छ।

जनमुखी भूमि सुधार किन भएन भन्ने कुरामा विद्वान् तथा नीति निर्माताहरूका आफै कथन छन्। भूमि सुधारको कार्यलाई एकाइयाँ र प्राविधिकरूपले अगाडि बढाउने

योजदा भूमि सुधारको यात्रा व्यर्थ समयको नाश र फजुल खर्चको उपलब्धिविहीन यात्रा सावित भइहेको छ। अहिलेसम्मका अध्ययन तथा विश्लेषण हेर्ने हो भने भूमि सुधार किन भएन भन्ने सन्दर्भमा सबैले उस्तैउस्तै कुरातर्फ इङ्गित गरेजस्तो लाञ्छ। तीमध्ये धेरैचोटि दाहोरिने कुरा 'राज्यले भूमिसम्बन्धी सर्वस्वीकार्य बुझाइ संस्थागत गर्न सकेन' भन्ने नै हो। राज्यले भूमिसम्बन्धी आफ्नो धारणा अमूर्तरूपमा अगाडि सारिरहेकाले भूमि स्रोतलाई राज्यकै सम्बन्धित निकाय र अन्य शक्तिसाली सरोकारवालाहरूले आफ्नो अनुकूलतालाई मध्यनजर गर्ने समय र सन्दर्भअनुसार फरक फरक ढङ्गले परिभाषित गर्ने र सोहीअनुरूप भूमि स्रोत परिचालन, उपयोग र निवेद्यको निर्णय गर्ने परिपाटीले गर्दा भूमि सुधारको यात्रा समुद्रमा हराएको ढुङ्गा जस्तै अलपत्र परेको छ।

जनताको माग एउटा, सरकारको प्रस्ताव अर्कै। भूमि व्यवस्थापन, भूमि अधिकार, भूमि विकास र भूमि प्रशासनसम्बन्धी सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूले लामो समयदेखि काम गरिरहेका छन्। उनीहरूको कामले ल्याउनुपर्ने परिणाम र त्यसमार्फत पुनुर्पर्ने दीर्घकालीन लक्ष्य स्पष्ट नहुँदा नेपालमा भूमि सुधार आँखाविहीनले हाती छामेपाल्छ गरेको हातीको वर्णन जस्तै भएको छ। त्यसैले हुन सक्छ, अहिले राज्य अनेक बान्की र छँटाका भूमि सुधारका कुरा गरिरहेको छ। उदाहरणका लागि भूमिमा पर्याप्त पहुँच नभएका तर जीवन यापनका लागि कृषिमा निर्भर आमकिसान वर्गको माग किसानलाई पर्याप्त भूमि व्यवस्था गर्नुपर्ने भन्ने छ। तर राज्य उनीहरूलाई पर्याप्त भूमि उपलब्ध गराउनेतिर भन्दा उनीहरूलाई भूमिमा काम नगर्ने तर भूमि भएकाहरूको भूमि भाडामा लिन सहजीकरण गर्ने भूमि बैड्क स्थापना गर्न तल्लीन छ।

कृषिमा आधारित अर्थतन्त्र भएको हाम्रो देशका लागि भूमि स्रोत अत्यन्तै संवेदनशील हो। अनेक कानुनी छिद्रहरू प्रयोग गरेर गरिब किसानको हातबाट खेतीयोग्य जमिन पुक्ताउन र जमिनमाथि पहुँच बनाउन नदिन शक्तिशाली व्यक्तिहरूको जालो स्थानीय स्तरदेखि नीति निर्माणको तहसम्मै रहेको

गाइँगुइँ सुनिन्छ तर राज्य त्यसको सफायाका
लागि कहिलै तयार देखिएन। खेतीयोग्य
जमिन पनि दिनानुदिन बजारको व्यापारिक
वस्तु जसरी किनबेच भइरहेको छ। सरकारी
निकायके संलग्नतामा समग्र अर्थतन्त्रलाई
योगदान पुऱ्याउनेभन्दा पनि व्यक्तिगत तथा
समूहगत स्वार्थपूर्तीका लागि जमिनको
दुरूपयोग भइरहेको छ। यी तमाम असझात
कार्य निदानका लागि सबै सरोकारवालामाझ
समस्या समाधानका लागि निरन्तर सम्पर्क,
छलफल र बहसको उपाय पर्याप्तरूपमा
अवलम्बन गर्नुपर्छ।

नेपालमा भूमिसम्बन्धी प्रत्यक्ष / अप्रत्यक्ष
काम गर्ने र सरोकार राख्ने थुप्रै निकाय
छन्। तीमध्ये सरकार, राजनीतिक दल,
सझ / संस्था तथा समुदाय प्रमुख हुन्।
नेपालमा सबैभन्दा ढूलो जमिनदार सरकार
हो। यसले आफ्नो भूभाग अन्तर्गतको जमिन
जसरी चाट्यो त्यसरी उपयोग र व्यवस्थापन
गर्न सक्छ। जानेर हो या नजानेर सरकारले
जमिनलाई छुटौटै हिसावले व्यवस्थापन गर्न
खोजेको जस्तो देखिन्छ। जस्तो - भूमिहीन
दलितको भूमि सवालको छुटौटै पहल,
भूमिहीन, सुकुम्बासीका लागि अर्कै पहल,
फेरि मोही किसानका लागि अर्कै पहल र
ऐलानी बसोबासीका लागि अर्कै पहल,
गुठीका लागि अर्कै पहल, सडक विकासका
पूर्वाधार निर्माण तथा विस्तारका लागि अर्कै
पहल आदि। यसरी सरकारले भूमिसम्बन्धी
समस्याको मूल जरो समात्नुको सट्टा सतही
समस्यामा जोडबल लगाउँदा सरकारको तथा
सहयोगी निकायको समय, प्रयास र लगानी
खेर त जान्छ नै, हुँदाहुँदा भूमि सुधारको मूल
कार्य नै पछि धकेलिँदै जान्छ। त्यसकारण
जमिनको अलगै र छुटौटै व्यवस्थापन गर्नु
दीर्घकालीन हिसावले राम्रो देखिँदैन।

तर विडम्बना, सरकारकै मन्त्रालय र
विभागहरूमाझ नै भूमिसम्बन्धी समान बुझाइ
छैन। उदाहरणका लागि नेपाल सरकारले
भूमिसम्बन्धी विषय हेर्ने भूमि व्यवस्था,
सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय
स्थापना गरेको छ। यसले सर्विधानको
भावना तथा मर्मलाई आत्मसात गर्दै भूमिको
उपयोग, व्यवस्थापन तथा परिचालनको
बन्दोबस्तु गर्नुपर्छ। यसरी हेर्दा, जनताको
भूमि अधिकार स्थापना, त्यसको संस्थागत

**सरकारले भूमिसम्बन्धी
समस्याको मूल जरो
समात्नुको सट्टा सतही
समस्यामा जोडबल
लगाउँदा सरकारको
तथा सहयोगी निकायको
समय, प्रयास र लगानी
खेर त जान्छ नै, हुँदाहुँदा
भूमि सुधारको मूल
कार्य नै पछि धकेलिँदै
जान्छ। त्यसकारण
जमिनको अलगै र
छुटौटै व्यवस्थापन गर्नु
दीर्घकालीन हिसावले राम्रो
देखिँदैन।**

प्रबद्धन तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुरूप
साभा लक्ष्य हासिल गर्ने तरिकाले भूमि
उपयोगको सुनिश्चितता गर्नु यसको
कार्यक्षेत्रभित्र पर्छ। जमिनसँग प्रत्यक्ष सरोकार
राख्ने अन्य मन्त्रालयमा वन तथा वातावरण
मन्त्रालय, शहरी विकास मन्त्रालय, ऊर्जा,
जलस्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालय र कृषि तथा
पशुपक्षी विकास मन्त्रालय आदि छन्।

यी मन्त्रालयको भूउपयोग, त्यसको
व्यवस्थापन र शासन गर्नेसम्बन्धी आआफै
तौरतरिका, बुझाइ र नियम / कानून छन्।
जसले भूमि सुधारको समग्र प्रक्रियाबाट
गाज्यको ध्यान विकेन्द्रित गरेर ससाना
विषयमा केन्द्रित गरिरहेका छन्। त्यस्तै भूमि
अधिकार तथा भूमि शासन, कृषि विकास,
वन तथा वातावरण संरक्षण आदि क्षेत्रमा
सरकारलाई सधाउने नाममा गैरसरकारी
संस्थाहरूमार्फत गरिने कामहरू दोहोरिइरहने
तर प्राप्त आर्थिक स्रोत र प्रयासहरू छरिए
र अपेक्षित परिणामहरू स्पष्टरूपमा हासिल
नहुने क्रम दशकाँदेखि दोहोरिँदै आएको छ।

मुख्य समस्या
असमान भूस्वामित्व, अव्यवस्थित
जग्गा प्रशासन र भूमिसम्बन्धी अस्पष्ट
दृष्टिकोणका कारण नेपालमा एकातिर
कृषिको व्यवसायीकरण हुन सकेन भने
अर्कोतिर अपेक्षाकृतरूपमा भूमि सुधार पनि

हुन सकेन। जसले गर्दा खाद्य असुरक्षा, उत्पादनयोग्य जमिनको असन्तुलित प्रयोग, भूमिहीनता, सरकारी जमिनको अतिक्रमण र अव्यवस्थित बसोबास बढिरहेको छ। फलस्वरूप, नेपालमा भूमि सुधारको विषय जटिल बन्दै गएकाले भूमि सुधारसम्बन्धी विविध दृष्टिकोण र सरोकारलाई समायोजन गरी जमिनको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न, जनमुखी भूमि शासन सबलीकरण गर्न र सामाजिक आर्थिक विकास गर्न एउटा सहभागितामूलक र एकीकृत अवधारणा आवश्यक छ। यस्तो प्रयोग सरोकारवालाहरूको निरन्तरको छलफल, अन्तरक्रिया तथा सहकार्यमार्फत मात्रै सम्भव देखिन्छ। यो कार्यको सहजीकरण गर्ने चुस्त प्रणाली हाम्रोमा त्यति प्रयोगमा ल्याउन सकिएको छैन।

बहुसरोकारवाला निकायमार्फ सहकार्य कसरी गर्ने ?

भूमि स्रोतसम्बन्धी छुटै चासो र फरक दृष्टिकोण भएका तथा यससम्बन्धी विशेषज्ञता र साभा सरोकार भएका व्यक्ति, समूह र संस्थाहरूलाई गोलबद्ध गर्ने कार्य अत्यन्तै जटिल छ। तर राम्रो प्रक्रियाको थिरित तुरन्तै र सजिलै बसिहाल्दैन। समस्याको जरोसम्म नपुगी केबल असल मनसायले मात्रै पनि बहुसरोकारवाला निकायहरू भूमि सुधारको पहलकदमी लिन तयार भइहाल्दैनन्। त्यसका लागि गहिरो अध्ययन, देखन चाहेको परिवर्तनको प्रस्तु चित्र,

जनमुखी भूमि सुधारप्रतिको इमानदारिता र रूपान्तरणकारी परिवर्तनका लागि निरन्तरको प्रयास आवश्यक छ।

भूमि सुधारको यो महान् कार्य अत्यन्तै जेलिएको हुनाले यसमा सबै सरोकारवाला निकायले भूमिसम्बन्धी आफ्ना बुझाइ तथा चासो थारी राखेर जनमुखी भूमि सुधारको साभा लक्ष्य तिर्यु उनीहरू साभा उद्देश्य परिवान गर्न, उद्देश्य पूर्ति गर्न आवश्यक स्रोत जुटाउन र नवीनतम अवसर खोजी गर्दै यस सम्बन्धमा सहभागितामूलक निर्णय निर्माण तथा संयुक्त कार्ययोजना बनाइ सहकार्य गर्न सकिन्छ।

यस सहकार्यका लागि निम्न कुरा हुनु जरुरी छ :

- प्रस्तरपमा परिभाषित साभा समस्या, परिस्थिति वा अवसर
- सबै मुख्य सरोकारवालाहरू साफेदारीमा संलग्न हुनुपर्ने
- विभिन्न क्षेत्र समेटेको हुनुपर्ने
- सामान्य प्रक्रिया र सहभागिताका लागि लचिला नियम
- भुँई तह र माथिल्लो तहबीच सन्तुलन भएको
- लोकतान्त्रिक पद्धतिको सहकार्य आदि

यसरी बहुसरोकारवाला निकायलाई जनमुखी भूमि सुधारको महाअभियानमा संलग्न गराउन सकियो भने जनमुखी भूमि सुधारका लागि साभा अवधारणा, आवश्यक नीतिगत परिवर्तन, नीति कार्यान्वयनको साभा कार्ययोजना तथा रणनीति जस्ता आधारमा सबैको अपनात्व हुने गरी भूमि सुधारको

**खाद्य असुरक्षा,
उत्पादनयोग्य जमिनको
असन्तुलित प्रयोग,
भूमिहीनता, सरकारी
जमिनको अतिक्रमण र
अव्यवस्थित बसोबास
बढिरहेको छ ।**

**फलस्वरूप, नेपालमा
भूमि सुधारको विषय
जटिल बन्दै गएकाले
भूमि सुधारसम्बन्धी
विविध दृष्टिकोण र
सरोकारलाई समायोजन
गरी जमिनको उत्पादकत्व
वृद्धि गर्न, जनमुखी भूमि
शासन सबलीकरण गर्न
र सामाजिक आर्थिक
विकास गर्न एउटा
सहभागितामूलक र
एकीकृत अवधारणा
आवश्यक छ ।**

क्षेत्रमा नवीनतम समाधान खोजी समग्र भूमि तथा कृषि सुधारमा नौलो मानक स्थापित गर्न सकिन्छ। जसले देशका समग्र आर्थिक सामाजिक विकासलाई समेत गति प्रदान गर्न सक्छ।

कल्पना कार्की

कोभिड-१९ ले किसानलाई पारेको असर

कोरोना महामारीका कारण चैत ११ गते बेबाट सुरु भएको लकडाउन साउन ८ गते समाप्त भएको छ। यस ४ महिना लकडाउन अवधिमा धेरै क्षेत्रको काम रोकिन पुगो। तर यस अप्टेरो समयमा पनि कृषि कार्य भने निरन्तर चलिरहयो। किसानले निष्ठापूर्वक गेरेको कर्मका कारण हामीले खाना पाएका हाँ। यसबाट नै थाहा हुन्छ कि किसानी कर्म कर्ति महत्वपूर्ण छ। खेती किसानी रोकिँदा संसारको खाना रोकिन्छ र मानवीय जीवन नियमित हुन सक्दैन।

यस लकडाउन अवधिमा मात्र हैन, किसानी कर्म हरेक अप्टेरो द्वन्द्व, प्राकृतिक प्रकोप, युद्ध, महामारी आदि समयमा पनि निरन्तर छ। जोखिम भेलेर नै भए पनि किसानले आफ्नो कर्ममा विराम लगाएका

छैनन्। यद्यपि किसानहरूले भोगेका चुनौती भने कम छैनन्। अन्य पेसा जस्तो किसानी पेसाले सम्मान पाउन सकेको छैन। अन्य क्षेत्रको रोजगार र पेसालाई जिति सम्मानित दृष्टिकोणबाट हेरिन्छ, त्यसिति किसान र किसानी पेशसले पाउन सकिरहको छैन।

लकडाउनको अवधिमा पनि साना किसान तथा सीमान्तकृत किसानले सरकारबाट अनुदान वा सहायत्य पाउन सकेनन्। समयमै मल बीउ नपाउने समस्या त पुरानै छ। साना किसानले उत्पादन गरेका तरकारी खेत/बारीमा सडिरहेको छ। ऐटा पालिकामा फलेको तरकारी अर्को पालिकामा लैजाँदा कोरोना सर्छ भने भ्रमका कारण तरकारी खोलामा फाल्न बाध्य पारियो। भद्द हेर्दा यो नोक्सानले किसानलाई मात्र बेफाइदा

पुगेको जस्तो देखिन्छ तर यो नोक्सान सिझो समाज र राष्ट्रको हो। रातदिन खट्टेमैहनती किसानले उब्जाएको तरकारी बिक्री नभई बाटो बाटोमा फाल्न बाध्य हुनु हामी समग्र नागरिक र राष्ट्रका लागि लज्जाको विषय हो।

किसानले फलाएका तरकारीले समयमा बजार र उचित मूल्य नपाउनु प्रमुख चुनौती हो। भारतबाट आएको तरकारी नेपाली भान्छामा सिधै पुग्नु तर नेपाली किसानले उत्पादन गेरेको तरकारी मूल्य नपाएर बारीमै कुहिरहेको छ। एकातिर किसानले उब्जाएको तरकारीको मूल्य नपाउनु, अर्कोतिर उपभोक्ताले महँगोमा किनेर खानुपर्ने बाध्यता हामीसामु छ। हाम्रो कृषि बजार प्रणालीका कारण उत्पादक र उपभोक्ता दुवै मारमा छन्। आखिर कहाँनेर के मिलेको छैन? जुन प्रणालीमा उत्पादक र उपभोक्ता दुवै मारमा छन्?

सिर्जना चौधरी गढवा गाउँपालिका-५, दाढ़की किसान हुन्। उनी तरकारी उत्पादक र बिक्रेता दुवै हुन्। उत्पादन भएको तरकारी बजारमा बिक्री गर्नु र आम्दानी लिन्छन्। तरकारी कृषक उनी आफ्नो मात्र नभई वडाका अन्य कृषकको उत्पादन पनि बजारमा बिक्री गर्न सधाउँछन्। उनले लकडाउनका कारण उत्पादन भएको तरकारी बिक्री गर्न नपाउँदा ठूलो नोक्सान बेहोरिन्। उनी भन्छन्- लकडाउनका कारण वडाको नियमित बजारलाई २ घण्टामा सीमित गरियो। कृषकहरूको तरकारी राम्रो बजारको कमी र स्थानीय तरकारी सङ्कलन बन्द भएका कारण खेतबारीमा नै कुहियो। सके जति तरकारी सङ्कलन वा टोकरीमा राखेर गाउँधरमै बेचियो। म जस्ता साना किसानसँग जमिन पनि थोरै छ। त्यही थोरै जमिनमा म जस्तै गाउँमा सबैले तरकारी उब्जाउँछन्। सबैले उत्पादन गेरेको तरकारी मैले सङ्कलन गेरे बजारसम्म पुचाउने गेरेको थिएँ। मेरो काममा म पनि सन्तुष्ट थिएँ र अरू साना किसान पनि खुसी थिए। तर लकडाउनको समयमा म आफैले फलाएको तरकारी बेच्न सकिन, अरू किसानको त पैरे जाओस्। मैले तरकारी खेतीका लागि ऋण लिएर तरकारी खेती सुरु गेरेकी हुँ। समयमा बजार र तरकारीको उचित प्रमुल्य नपाउँदा मैले ठूलो धाटा बेहोर्नुपर्यो।

भापा गौरादह नगरपालिका-५ की कुखुरा पालक इन्दिरा पौडेलले पनि त्यस्तै समस्या

बेहोनुपच्यो । उनी भन्छन्- ७ वर्षदेखि कुखुरा पालन व्यवसाय गर्दै आएकी छु । खाद्यान्न र अत्यावश्यक वस्तुको दुवानीमा रोक नलगाउने निर्णय भए पनि दानाको गाडी लकडाउनमा चल्ल दिइएन । जेनतेन छाछिमेकमा मारेर दाना पानी गेरे कुखुरा हुकीझैन । जब कुखुरा मासुका लागि तयार भयो, बजारमा माग छैन भनेर कुखुरा लिनलाई डिलरले गाडी पठाएन । कुखुराहरू खोरपा नै मरे । बल्लबल्ल आत्मनिर्भर भएको एउटा व्यवसायमा पनि फेरि परनिर्भर बन्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो । सरकारले समयमा नै बजारसम्बन्धी मापदण्ड निर्माण गरी लागु गरेको भए यो अवस्था टार्न सकिन्थ्यो । उनको कुखुरा पालनमा साँढे ३ लाख ३३ हजार रुपियाँ घाटा भयो ।

सबैला नगरपालिका, धनुषाका किसान शिवाराम सफीले लकडाउन अवधिमा खेती किसानीमा गरेको लगानी उठाउन सकेन् । यो वर्ष उब्जाएको धेरैजस्तो फर्सी, खरबुजा, काँक्रा र धिरौला बारीमै कुहियो, थोरैमात्र बिक्री भयो । लकडाउनले गर्दा दुवानीपा समस्या भो । गाउँगाउँमा साइकलमा राखेर बेचेको तरकारीबाट खास लगानी उद्धन सकेन् ।

गोर्खा, शहीद लखन गाउँपालिकाका किसान मोहन बस्यालले किसानलाई राहत दिनुपर्ने तर्क गरेका छन् । उनका अनुसार ऋणमा कृषि गर्नेहरूलाई सबैभन्दा बढी मार पेरेको छ । सरकारले यी पक्षलाई ध्यान दिइ छिटोभन्दा छिटो राहत कार्यक्रमहरू घोषणा गर्नुपर्ने उनको तर्क छ ।

लेखकेसी नगरपालिका, सुर्खेतका किसान आशीष आचार्य भन्छन्- सरकारले

भारतबाट आउने तरकारी रोकन सक्नुपर्छ । बजारीकरणका लागि मुख्य समस्या उत्पादनको दुवानी गर्न नसक्नु हो । यसका लागि समूहगतरूपमा व्यावसायिक कृषिका लागि पनि प्रदेश सरकारबाट पहल हुन जस्ती छ । स्थानीय तहसँग पनि साना किसान र कृषिमैत्री कार्यक्रम र नीतिको अभावले पनि समस्या उत्पन्न गरेको छ । कृषिको बजेटले बजारीकरणको पाठोलाई वास्ता गरेको छैन । कृषिमैत्री बाटोको अभाव र कृषि प्रविधिमा पनि कर्णाली प्रदेश अरू प्रदेशभन्दा धेरै पछाडि रहेको छ । युवाले सहकारी र अन्य वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिएर भए पनि कृषि गर्दैछन् तर बजारको समस्या र सरकारी बेवास्ताका कारण किसानमा नैराश्यता थपिएको छ ।

कालिका गाउँपालिका, रसुवाका किसान रेश अधिकारीका अनुसार सबैखाले कृषक समस्यामा छन् । उनका अनुसार तरकारी उत्पादनदेखि माछा पालनसम्म सबैको समस्या त्यही हो । ट्राउट माछालाई समेत खोलामा लगेर छाडनु पर्ने बाध्यता किसानलाई पेरेको छ । रसुवामा उत्पादन र निर्यात हुने जडीबुटीहरूको व्यापार पनि ठप्प भएको छ । तर यसमा बजार व्यवस्था र अन्य सुधार नारेमा समस्या यसरी नै बढ्दै जानेछ । यो समस्या समाधानका लागि सम्बन्धित निकायले आवश्यक कदम चाल्नु आवश्यक छ ।

**लकडाउन राज्यका
लागि जति चुनौतीपूर्ण
बनको छ, त्यति नै कृषि
र बजार सुधारका लागि
राम्रो अवसर पनि । यसले
बजार मूल्य शृङ्खला र
वितरण प्रणालीमा भएका
समस्या सबैका सामु
स्पष्टरूपमा ल्याएको छ ।
विचौलिया र व्यापारीको
मनोमानीमा कृषि उपजको
मूल्य तय भइरहेको छ ।
वितरण प्रणाली सीमित
व्यक्ति र समूहको हातमा
रहेकाले समस्या भन्
बढ्दै गइरहेको छ ।**

काख्रे, मण्डन देउपुर नगरपालिकाका किसान सुमन नेपालले समयमै मल नपाउँदा किसानले दुःख पाएको बताएका छन् । काख्रेका पाँचखाल, पनौती, मण्डन देउपुर राजधानीलाई खाद्यान्न र तरकारी उपलब्ध गराउने प्रपुख क्षेत्र हुन् । बन्दाबन्दीका कारण तरकारी र अन्य उत्पादन बिक्रीका लागि ठूलो समस्या पेरेको छ । यस्तै अहिले खेतीको सिजनमा फेरि मलको हाहाकारले किसानको समस्या भन् थपेको छ ।

यी माथिका प्रतिनिधि घटना हुन् । लकडाउनको अवधिमा देशभरका किसानले यस्ता कैयन् समस्या भेल्दै आएका छन् । किसानले उत्पादन गरेका तरकारीका लागि बजार व्यवस्थापन हुन नसक्दा नेपालको अर्थतन्त्रमा असन्तुलन हुनेछ ।

लकडाउन राज्यका लागि जति चुनौतीपूर्ण बनको छ, त्यति नै कृषि र बजार

सुधारका लागि राम्रो अवसर पनि । यसले बजार मूल्य शृङ्खला र वितरण प्रणालीमा भएका समस्या सबैका सामु स्पष्टरूपमा ल्याएको छ । विचैलिया र व्यापारीको मनोमानीमा कृषि उपजको मूल्य तय भइरहेको छ । वितरण प्रणाली सीमित व्यक्ति र समूहको हातमा रहेकाले समस्या भन् बढ्दै गइरहेको छ ।

मूल्य निर्धारण प्रक्रिया वैज्ञानिक हुनुपर्छ । आयातित कृषि उपजमा कर नलगाउने हो भने घरेलु उत्पादनले मूल्य नपाउने र उपभोक्ताले चर्को मूल्य तर्ने अवस्था धैरै लामो समयसम्म चलिरहनेछ । यसका लागि सझौदीय सरकारले मापदण्ड तयार गर्ने र स्थानीय सरकारले परिवेशअनुरूप मूल्य निर्धारण गर्नुपर्छ । किसानले जब आफ्नो उत्पादनको उचित मूल्य प्राप्त गर्न सक्छन् तब युवाहरू पनि आफैं खेतीपातीमा प्रेरित हुन सक्छन् ।

लामो समयदेखि कृषि आधुनिकीकरणका नाममा ठूलो धनराशि कृषि अनुदान र सहुलियत ब्याजदरमा खर्च भइरहेको छ । यी सबै कार्यक्रमको मूल उद्देश्य कृषि उत्पादन वृद्धि गर्नु नै थियो । तर यी सबै कार्यक्रमले उत्पादित वस्तुको बजार व्यवस्थापन र मूल्य निर्धारण प्रक्रियालाई हुन सकेन । उत्पादन भएको कृषि उपज मागअनुरूप बजारसम्म पुऱ्याउनका लागि यी कार्यक्रमले न ढुवानीको सेवा प्रदान गरे न त बजार व्यवस्थापनमा सुधारै ।

देशभर हजारौं हेक्टर खेतीयोग्य सरकारी जमिन प्रयोगहीन छ । जग्गा धीनी अनुपस्थित रहेको जमिनको क्षेत्रफल पनि ठूलो छ । अहिले धैरै युवा गाउँ फर्केका छन् । यस अवसरमा स्थानीय निकायले यस्ता जमिन एकीन विवरण तयार गरी खेती गर्नेतर्फ प्रेरित गर्ने हो भने पनि त्यसको सही सुदृपयोग हुने थियो । अब कानुन बनाएर जमिन बाँझो राख्न नपाइने र प्रयोगमा नआएको खेतीयोग्य जमिनमा लकडाउन अवधिभर साना किसानलाई खेती गर्न दिने प्रावधान निर्माण गर्ने हो भने स्थानीय स्तरमा आवश्यक अन्य यिनै जमिनबाट मात्र उत्पादन गर्न सकिन्छ ।

साना किसान पनि आफैं सजग भई खेतबारी बाँझो नराख्ने अभियानमा लाग्नुपर्छ । कृषि र बजार विकासमा कार्यरत संस्थाहरूले पनि बजार प्रणालीको

अध्ययन र कोभिडपछिको नेपाली बजारको परिकल्पनासहितको कार्यक्रमहरू डिजाइन गर्न सुरु गर्नुपर्छ । प्रदेश सरकारले भने यथाशीघ्र साना किसानको उद्धारका लागि उपयुक्त राहत प्याकेज घोषण गर्नुपर्छ । यही अवसरमा उत्पादन वृद्धि, बजार प्रबर्द्धन र उत्पादित वस्तुको उचित मूल्य निर्धारण प्रक्रियालाई वैज्ञानिक बनाउन केन्द्र सरकारले उचित कदम चाल्नुपर्छ । यी सबै निकायको संयुक्त प्रयासले मात्र नेपाली कृषि र बजारमा परिवर्तन आउन सक्छ ।

हेरेक स्थानीय सरकारले आफ्नो पालिकाभिरु उत्पादन र अपुग खाद्यान्नको आँकडा लिनुपर्छ । उपलब्ध जमिन र अवस्थाको विश्लेषण पनि गर्न जरुरी छ । आजको एउटा मूल समस्या भनेको उत्पादक वर्गसँग जमिनको पहुँच र स्वामित्व नहुनु हो । कृषिभन्दा फरक पेसा गर्ने हरूसँग नै बढी जमिन छ । त्यसैले जमिन बाँझो रहेंदै आएको छ । जमिनलाई सम्पत्ति, प्रतिष्ठा र पहुँचभन्दा उत्पादनको साधनका रूपमा हर्ने दृष्टिकोण स्थापित हुन जरुरी छ । यो कुरा नीति निर्माता र राजनीतिक दलका नेता / कार्यकर्ता सबैले बुझ्नुपर्छ । यसतर्फ नीति तर्जुमा र व्यावहारिक कार्यान्वयन खाँचो छ ।

स्थानीय तहमा भइरहेको सडक निर्माणलाई जग्गाको मूल्य अभिवृद्धिसँग जोड्नेभन्दा कृषि उत्पादन, आयात र निर्यातसँग जोड्नुपर्छ । भूउपयोग योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । खेतीयोग्य जमिनमा ठूला-ठूला घर बनाउने काम तुरुन्त बन्द गरिनुपर्छ । जमिनको उत्पादकत्व,

माटोको गुणस्तर, खेतीसम्बन्धी ज्ञान र सिप तथा प्राविधिक तालिम व्यवस्था गरिनुपर्छ । माटोको गुणस्तर, बालीनाली, पशुपन्थीको जाँच र उपचार गर्ने प्राविधिक किसानमध्येबाट हुनुपर्छ ।

किसानहरूको ध्यान खेती किसानीमा मात्र जानुपर्छ । उत्पादनको उचित मूल्य, यसको बिक्री वितरण र भण्डारणको व्यवस्था गर्न सरकार र सहकारीले जिम्मा लिनुपर्छ । भारतको सिमानाबाट भित्रने तरकारी सझौदीय सरकारले बन्द गर्नुपर्छ । साथै तरकारीलागायत खाद्य सामग्री आवश्यकताका आधारमा आफ्नै देशमा उत्पादन गर्ने योजना बनाइनुपर्छ । उपलब्ध स्नोत, जल, जड्गात र जमिन क्षमताका आधारमा उत्पादन अन्य देशमा निर्यात गर्ने योजनामा जोड दिनुपर्छ ।

बेलाबेला देखापर्ने महामारी र प्राकृतिक प्रकोपाबाट हुने नोक्सानी र क्षति राज्यले बेहोर्नुपर्छ । साथै किसानी गरेर सबै नागरिकलाई स्वस्थ खाना उपलब्ध गराएबापत किसानलाई पेन्सन र जीवन बीमा सुनिश्चित गरिनुपर्छ । बिनाधितो, कम ब्याजदरमा र सरल तरिकाले ऋण उपलब्ध गराइनुपर्छ । यस्तो ऋणमा साना किसानलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

कृषिमा गरिने लगानीले किसानहरूको जीवन सम्पादन बनाउँछ । जमिनको उपयोग बढ्छ । कृषि उत्पादन वृद्धि हुन्छ । खाद्यान्नमा रहेको परनिर्भरता घट्छ । रोजगारी बढ्छ । अनि देश अग्रगामी र समृद्धिको बाटोतर्फ अधि बढ्छ । यसले अन्य सबैखाले विकासका लागि बलियो आधार तयार गर्छ । ●

गोपलकृष्ण बस्नेत

कोरोनाले ल्याएको अवसर

कोभिड-१९ का कारण विश्वका २१३ भन्दा बढी देशलगायत नेपाल पनि प्रभावित बन्यो । प्रभावित मात्र हैन, यस महामारीका कारण आमसर्वसाधारणको दैनिकी र जीवन यापनमा प्रत्यक्ष असर पाच्यो । हुनेखाने वर्गदेखि हुँदा खाने वर्गसमेत सबैमा यसको असर उत्तिकै भयो । सझकमण रोकनका लागि गरिएको बन्दाबन्दीले भने हुँदा खाने वर्ग बढी प्रभावित भए । त्यो पनि शहरकेन्द्रित दैनिक ज्याला गरी जीवन गुजारा गरेका परिवार ।

ग्रामीण भेगमा परिवारिक खेती गरिरहेका परिवारको दैनिकी सामान्य तरिकाले गुजारा भइरहेको देखियो भने शहरी क्षेत्रमा सामान्य व्यापार/व्यवासाय र मजदूरी गरेर बस्ने परिवारको दैनिकी कष्टकर-

बन्यो । ग्रामीण परिवेशमा कृषि कर्म निरन्तर चलिरहे । शहरी जनजीवन भने ठप्पै भयो । जसका कारण शहरबाट हिँडेर भए पनि आफ्नो गाउँ अर्थात कर्मथलोबाट जन्मथलो फकिनिको लर्को लाय्यो । माटोसँगको नाता तोडेर हिँडेका आममानिसलाई माटोको तागतको आभाष गरायो कोरोनाले । र, सुरु गरे वर्षाँदेखि बाँझो भएको जमिनमा श्रम गर्न र सुन फलाउन ।

विगतको वास्तविकता हेर्दा कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने श्रमशक्ति रोजगारीका लागि विदेश पलायन हुँदा कृषि कर्ममा लाने जनशक्ति अभाव भएको थियो । फलस्वरूप कृषि उत्पादनमा कमी आइ उच्च दरमा खाद्यान्न आयात गर्नुपरेको थियो । र, नेपाल कृषिप्रधान

देश हो भने युक्तिलाई चुनौती दिएको थियो । कोभिड-१९ का कारण वैदेशिक रोजगारीका लागि गएका युवा जनशक्ति फर्किएका छन् । नेपालमा यो वर्ष मनसुनको समयमा युवाहरू विदेशबाट फर्किएका कारण पारिवारिक खेतीपातीका लागि भने कही टेवा पुगेको देखिन्छ । तत्कालको समयमा उनीहरू कृषि कर्ममा व्यस्त भए तापनि दीर्घकालीन रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्नका लागि स्थानीय सरकारले आवश्यकता महसुस गरी यस अर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कृषि क्षेत्रमा युवालाई लक्षित गरी कृषि क्षेत्रका लागि बजेट विनियोजन गरेका पनि छन् । कृषि क्षेत्रमा लागानी बढाउनाले खाद्य सुरक्षाको चुनौतीमात्र हैन, रोजगारीका अवसर पनि पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध गराउन सकिन्छ भने तथ्यलाई सझधीय र स्थानीय सरकारले यो अर्थिक वर्षमा मनन् गरेका देखिन्छ ।

मानिस केबल खाने मुखमात्र लिएर जन्मदैन । मुखका साथै कर्म गर्ने दुई हात पनि लिएर जन्मिएको हुन्छ भने प्रसिद्ध भनाइ अहिलोको परिवेशमा नेपालका लागि सार्थक देखिन्छ । अध्ययन र आयआर्जनका लागि विदेश पलायन भएका युवाले सिकेका ज्ञान र सिपलाई अबको समयमा स्वदेशी भूमिमा नै प्रयोग गर्न सकिने सम्भावना उच्च छ । त्यसैले स्थानीय तहहरूले सिप र क्षमताका आधारमा रोजगारीका अवसरहरू भने सिर्जना गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

कृषि क्षेत्रमा संलग्न कृषकहरूका हित र दीर्घकालीन लक्ष्यहरू हासिल गर्नका लागि सझधीय कृषि तथा पशु विकास मन्त्रालयले लिएको उत्पादन सामग्री अनुदान, मुलभ र कम ब्याजमा ऋणको व्यवस्था, कृषकलाई प्राविधिक सेवाको व्यवस्था, सबै बालीमा बिमाको व्यवस्था र न्यूनतम बचतको सुनिश्चितता जस्ता नीतिको प्रभावकारी कार्यन्वयन गर्नु र गराउनुपर्छ ।

अबको समयमा कृषि क्षेत्रमा रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी युवाहरूलाई कृषि पेसाप्रति आर्कषण गर्नका लागि स्थानीय सरकारले पहाडी क्षेत्रमा बाँझो रहेका जमिनलाई स्थानीय सरकार माताहतमा त्याइ करार खेती प्रणालीलाई प्रवर्द्धन र तराईका उच्च उत्पादकत्व क्षमता भएका खण्डीकृत जमिनलाई चक्कलाबन्दी गरी कृषि उत्पादन

बढाउने नीति ल्याई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा
जोड दिनुपर्छ ।

वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएका तर
कृषि कर्म गर्न नचाहने युवाहरूलाई भने
राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूमा सटुपयोग
गरी देशमा उच्च रोजगारीका अवसरहरू
सिर्जना गर्ने अवसरहरू पनि नेपाल
सरकारसमक्ष कोभिडले दिएको छ ।

फरक पाटो

वैदेशिक रोजगारीमा आएका अवसरका
कारण कृषि कर्म, माटोसँगको साइनो र
कर्मलाई चटककै माया मारेका थिएँ ।
तर कोरोना भाइसले हामी आममानिस र
समुदायको दिमागामा भएको अल्पकालीन
रमझम र फाइदाको पाटोलाई हटाएर
वास्तविक धरातलमा फर्कन सहयोग गरेको
छ ।

शहरी क्षेत्रमा महँगो भाडा तिरेर
बिहेबारी गरी श्रीमान्-श्रीमती मात्र
आफ्ना जन्मदाताको बुद्धौलीलाई एकलै
छाडी शहरको रमझममा अल्पलिएका
छोरा/बुहारीलाई पुनः आफ्नो परिवारमा
सामूहिक बस्ने वातावारण सिर्जन गरेको
छ । एकलो बुद्धौली बिताउन बाध्य
आमा/बुबाको मुहारमा खुसी छाएको छ ।
अर्थात पुनः पारिवारिक मिलन गराएको छ ।

कृषि कर्मका लागि आवश्यक त्रम
ग्रामीण भेगमा नहुँदा महँगो ज्याला दिएर
अन्यत्रका मानिसलाई प्रयोग गर्नुपर्ने
समस्याबाट भने यसपालि कृषकहरू केही
हदसम्म भए पनि मुक्त भए । वर्षादेखि बाँझो
रहेको जमिनमा अनाज फलाउन सबै जना
लागिपरे । स्थानीय सरकारले जमिन बाँझो
नराख्ने परिवारलाई अनुदान र पुरस्कार
रकमको घोषणा गरेर कृषकलाई उत्साहित
बनाउने काम पनि गरेको छ । आज लगानी
गरिएको स्थानीय लगानीले भोलिका दिनमा
आउन सक्ने खाद्य सङ्कटको सामना गर्न
टेवा पुनेछ ।

शहरी भेगमा सामान्य पसल व्यवसाय
गरेर बस्ने परिवारलाई भने कोभिड-१९ ले
धेरै नै सक्समा पारेको छ । महिनाँ दिनसम्म
पसल व्यवसाय सञ्चालन गर्न नसक्दा
स्टक भएका सामग्री बिग्रिएका छन् जसका
कारण व्यवसायीलाई ठूलो आर्थिक भार
पर्न गएको छ । सटरको भाडा तिर्न नसक्दा

**कृषि कर्मका लागि
आवश्यक श्रम ग्रामीण
भेगमा नहुँदा महँगो
ज्याला दिएर अन्यत्रका
मानिसलाई प्रयोग गर्नुपर्ने
समस्याबाट भने यसपालि
कृषकहरू केही हदसम्म
भए पनि मुक्त भए ।
वर्षादेखि बाँझो रहेको
जमिनमा अनाज फलाउन
सबै जना लागिपरे ।**

व्यवसाय नै छाड्नुपर्ने बाध्यता देखिएको छ ।
फलस्वरूप शहरी क्षेत्रका घरका सटर र कोठा
खाली हुन थालेका छन् । व्यापार नभएपछि
सटर भाडा र कोठा भाडा तिर्न नसक्दा धैर
परिवारले आफूले गरिरहेको खुदा व्यापार
छाडेका छन् । केही स्थानमा भने व्यापारीलाई
टिकाइराख्नका लागि घरबेटीले केही
महिनाको भाडा मिनाहासमेत गरेका छन् ।
कोरोना महामारीका कारण विद्यालय
बन्द छन् । शैक्षिक गतिविधि ठप्पप्राप्त: छन् ।

तर निजी विद्यालय तथा शैक्षिक संस्थाहरूले
भने आधुनिक प्रविधि प्रयोग गरी अनलाइन
कक्षासमेत सञ्चालन गरिरहेका छन् ।
त्यस्तै नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालयले
शैक्षिक गतिविधिका लागि म्यानुयल तयार
गरी सर्वसाधारणको पहुँचमा पुऱ्याउने
कोसिसमेत गरेको छ । ग्रामीण समुदायका
बालबालिकालाई लक्षित गरी विभिन्न
टेलिभिजन च्यानलहरूले समेत शैक्षिक
गतिविधिलाई सहज पुने च्यानलसमेत सुरु
गरी बालबालिकाको शैक्षिक गतिविधिलाई
टेवा पुऱ्याउने काम गरेका छन् । यो
आमनेपाली र नेपालका लागि नयाँ प्रयोग
हो । यस्ता गतिविधिले कक्षा ५ सम्मका
बालबालिकाभन्दा पनि सोभन्दा माथिका
कक्षामा अध्ययन गर्ने बालबालिकालाई बढी
फाइदा पुगेको देखिन्छ ।

अन्ततः समय-समयमा देखिने यस्ता
महामारीले सङ्कटमात्र हैन, अवसर पनि
ल्याउँछ भने भनाइलाई नेपालको कृषि
क्षेत्रका सन्दर्भमा बढी सार्वभिन्न देखिएको
छ । जुन आर्थिक वर्ष २०७७/७८ का
लागि सङ्घीय सरकार र स्थानीय तहले कृषि
क्षेत्रमा विनियोजन गरेको बजेटबाट पनि प्रस्त
हुन्छ । तर के यो कर्मले निरन्तरता पाउला
त ? हामीमाझको पेचिलो प्रश्न हो यो । तर
भोलिका दिनमा हुन सक्ने भवितव्यसँगको
डरले वर्तमानलाई लत्याउन मिल्दैन । त्यसैले
कोभिड-१९ ले ल्याएको यो अवसरलाई भने
हामीले भरपुर सदृप्ययोग गर्नेपर्छ । ◎

सरस्वती सुब्बा

निकुञ्जको ज्यादतीमा सुकुमबासी

मध्य वर्षामा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जले चेपाड समुदाय आफ्नो जिन्दगीको हिस्सा मानेर बसेको घर हाती लाएर भत्काउनु र आगजनी गर्नु लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको उपहास हो । अप्द्यारोमा परेका बस्ती र समुदायका मान्छेलाई खोजेर भए पनि व्यवस्थापन गर्नुको सट्टा उल्टो राज्य नै लागेर बस्ती सखाप पारिदिनु धोर अन्याय हो । सोभ्यो अर्थमा भन्दा लोकतन्त्रको योभन्दा उपहास के हुन्छ ?

उठेर कहाँ जाने केही थाहा छैन । न टेक्ने खुइकिसो छ न समाने हाँगो नै । अझ कोरोना, बाढी र पहिरो भेलमा गरिब समुदायलाई लखेट्न खोज्नु मानवता विरोधी अपराध हो । आफ्नो भने केही

नभएकाहरूप्रति राज्यको एउटा निकाय यो हहसम्म ओर्लनु बहुलढाइपनबाहेक केही होइन । यस अर्थमा निकुञ्ज बोलाहा मता हातीभन्दा फरक देखिन्न । मानौं, उसलाई यो मुलुकमा जे गर्न पनि छूट छ ।

जीवन निर्वाहका लागि जंगललाई आफ्नो सन्तान जत्तिकै माया गेरे कुसुमखोलालागायत क्षेत्रमा छाप्रो बनाएर बसेका सुकुमबासी भूमिहीन यतिबेला अप्द्यारोमा परेका छन् । निकुञ्जको पोस्टबाट खटिएका हाती सैनिक र कर्मचारी मिलेर ८ घर ध्वस्त पारे । त्यतिले नपुगेर दुई घरमा चाहिँ आगो नै लगाए । त्यतिमात्र हैन, वरिपरि लगाएको बालीसमेत हाती लगाएर ध्वस्त पार्न लगाइयो ।

पहिलो कुरा त जंगल, दोस्रो नदीको किनारछेउ, कोही पनि रहरले बस्न आएका होइन । आफ्नो मुन्टो लुकाउने ठाउँसमेत कतै नभएकाले बाध्यताले विभिन्न जिल्लाबाट त्यहाँ पुगेर घर बास जोहो गरेका हुन् । समग्रमा हेर्दा त्यहाँ बसोबास गर्ने मान्छेको अन्यत्र जगा छैन । कसैको सानो दुक्रा भइहाले पनि विभिन्न समयको बाढी/पहिरो र भूकम्पले सखाप पारिसकेको अवस्था छ ! यस्तो अठेरो स्थितिका माछेलाई आश्रय दिएर सहयोग गर्नु त कता हो कता, उल्टै हाती लगाएर आगजनी गर्ने, भित्राउने बेलाको बाली नष्ट गर्ने कामको जति भर्त्सना गर्ने पनि कम हुन्छ । अझ त्यसमाथि पनि राज्यको दुकुटीबाट तलब भत्ता खाएर नागरिकमाथि नै ज्यादती गर्नु कर्मचारीको अन्यायपूर्ण दादागिरी हो । यस्तो तरिकाले देश बन्नुको सट्टा उल्टो बिग्रन्छ भन्ने कुरा शासनसत्तामा बस्नेले कहिले बुझ्ने ?

निकुञ्जले यति बुझ्न जरुरी छ कि उनीहरू अन्त जग्गा हुँदाहुँदै त्यहाँको जिमिन बहुमूल्य देखेर हड्डन गएका होइन् । अन्त केही नभएकै कारण गाँस, बासको खोजीमा गरिब नागरिकहरू त्यहाँ पुगेका हुन् । त्यसै कारण राज्यले बल र शक्ति प्रयोग गेर त्यहाँका मान्छेलाई लखेट्न हुँदैनथ्यो । बरु गाँस, बास, कपाससहित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हो । निकुञ्जले सूचना निकालेर त्यहाँका मान्छेलाई सुसूचित गरेको भए पनि त्यहाँका समुदायका सदस्यको जाने ठाउँ अन्त कतै थिएन । त्यसैले उनीहरूसँग भइपरी आउने चुनौती सामना गर्नुको विकल्प पनि थिएन ।

हरेक कार्य गर्ने एउटा उपयुक्त समय हुन्छ । पहिलो कुरा त कोरोनाले विश्व आक्रान्त छ । दोस्रो बाढी र पहिरोले दैनिक मान्छेले ज्यान लिइरहेको छ । यस्तो बेलामा विपन गरिबहरू भन् बढी समस्या भोगिरहेका हुन्छन् । त्यसैले उनीहरूलाई थप सुविधा र राहत उपलब्ध गराउनु जस्ती हुन्छ । तर विडम्बना, यही देशका नागरिक अर्थात गरिब सुकुमबासीलाई उल्टै बसिरहेको ठाउँबाट उठिबास लगाउनु कुनै पनि हालतले न्यायिक हुन सक्दैन ।

राज्य त्यो देशमा बसोबास गर्ने सम्पूर्ण नागरिकको अभिभावक हो । त्यसैले सुकुमबासीको पनि अभिभावक स्वतः

बने नै भइहाल्लो । अभिभावकले आफ्ना नागरिकको गाँस, बास र कपासको व्यवस्था गर्नु उसको दायित्व हो । यस्तो अविरल वर्षामा तुरन्त बस्ती छोड भन्नु, धम्क्याउनु र आखिर हाती तथा आगो लगाएर उठिबास लगाउनु दानवीय कार्य हो । ऐटा सभ्य सरकार, राज्य वा मानिसले यसो गर्नै सक्दैन । नागरिकसँग भाइचाराको नाता कायम गरेर अधिक बद्नुपर्ने सरकार, कर्मचारी आफै उनीहरूको विचल्ली पार्न अग्रसर हुन्छ भने योभन्दा दुःखदायी कदम अरू के हुन सक्छ ?

जुनसुकै किन नहुन्, सरकारी निकायले राज्यको प्रतिनिधित्व गर्नेन् । उनीहरूले गर्नै हेरेक क्रियाकलाप नागरिकको सुख सुविधाप्रति केन्द्रित हुनुपर्छ । वास्तवमा कर्मचारीको काम नै नागरिकको हक, हित र अधिकार संरक्षणका लागि केन्द्रित हुनुपर्ने हो । तर हाम्रा कर्मचारी सधै सर्वसाधारणप्रति रवाफ देखाउँछन् । गरिब र मिमुखाप्रति शासकको व्यवहार प्रदर्शन गर्नेन् । चितवनका गरिब चेपाडप्रति कर्मचारीले गरेका व्यवहार यसैको पछिल्लो उदाहरणमात्र हो ।

विकल्पहीन नागरिकमाथि राज्यको प्रहार कुनै पनि हालतमा सह्य हुँदैन । जुनसुकै नाम र बहानामा गरेको भए पनि यस्तो बेलामा सुकुमबासीको घर भत्काउनु र उठिबास लगाउनु घोर अन्याय हो । कानुनले नै विकल्पबिना बरिसहेका नागरिकलाई उठाउन नपाउने व्यवस्था गरेको छ । तर कर्मचारीलाई यस्ता नियमले समेत हुँदैन । यस्तो अवस्थामा उनीहरूको सहारा को ? राज्य नै दुश्मन भएपछि गुहार्ने कसलाई ?

खासमा यतिबेला वन जोगिएकै यस्तै विपन्नका कारण हो । जसको यस्तो वनबिना जीविका नै चल्दैन । ठालुहरू त ठेकेदारसँग कुरा मिलाएर वन विनाशमा लाग्ने वर्ग हुन् । वनलाई कस्यैसँग ढर छ भने त्यो गरिब र वनमा आश्रितसँग हैन, आफूलाई सम्य र धनीमानी तथा गन्यमान्य भन्नेसँग छ । विभिन्न उदाहरण र प्रमाणले यो पुष्टि गरिसकेका छन् ।

कैयै पटक जंगली जनावरले आक्रमण गरेका छन् । बाढीले सताइएका छन् । उठिबासको चपेटामा परेका छन् । तर पनि त्यही ठाउँमा बस्न विवश हुनुको अर्थ हो उनीहरूको अन्य कुनै विकल्प छैन । जसको

भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग

ताहाचल, काठमाडौं

प्रेस विज्ञासि

विचल्ली पारिएका चेपाडको व्यवस्थापन र संलग्न दोपीलाई अविलम्ब कारबाही गर्ने बारे ।

चितवन माडी -९, कुमुमखोला स्थित चेपाडवस्तीका आठ घर हाती लगाएर भत्काएको र दुई घरमा आगो लगाइदिएको दुःखद घटना प्रति भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोगको ध्यानाकर्ण भएको छ ।

गाँस/वासको अरू कुनै उपाय नभएका आदिवासी सीमान्तकृत चेपाड सुकुमबासीलाई दुई दशकभन्दा बढी समयदेखि वस्टै आएको स्थान र त्यो पनि मध्य वर्षात्मा जुनसुकै कारण देखाएर गरिएको उठिबास र आगलामी अस्त्र छैन ।

पीडित नागरिकलाई तुरन्त आवास र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्न र यो घटनाको छानबीन गरी चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जका संलग्न कर्मचारीलाई तुरन्त कडा कारबाही गर्न सम्बन्धित सरकारी निकायसँग अनुरोध गर्दछौं । राज्यले संरक्षण गर्नुपर्ने नागरिकलाई राज्यकै निकायबाट दुर्व्यवहार हुने कुरा सोच्न पनि सकिदैन ।

सदियैदेखि अन्यायमा परेका भूमिहीन सुकुमबासीलाई भूमि व्यवस्था गर्न भूमि सम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन भई कार्य प्रारम्भ भइसकेको र आयोगले कार्य प्रारम्भ गरेकै दिन कुनै पनि वस्तीबाट जबर्जस्ती विस्थापन नगर्न र नयाँ वस्ती पनि नवसाउन सार्वजनिक रूपमै अनुरोध गरेको स्मरण गर्दै पुन कुनै पनि वाहानामा सुकुमबासी र भूमिहीनको जबर्जस्ती विस्थापन नगर्न/नगराउन सम्बन्धित सबै पश्चास्त्र अनुरोध गर्दछौं ।

.।

प्रवक्ता

अन्यत्र कुनै विकल्पै छैन, उनीहरूले त्यहाँ वन विनाश गर्नै, नचाहिने काम गर्नै गर्लान् त ? यो कदापि सम्भव छैन । त्यसैले गरिबमाथि वन हडपेको, विनाश गरेको जस्ता आरोप लगाउनु नै वाहियात छ । यही आरोपमा उठिबास गराउन त भनै महाअन्याय हो ।

यतिबेला मुलुकमा वामपन्थी सरकार छ । खासमा यस्तो सरकार गरिब, विपन्न र सुकुमबासीमैत्री हुनुपर्ने हो । तर यस्ता घटनाले यो वामपन्थी सरकार हो र ? भने प्रश्न सिर्जना गरिएको छ । यसअघि पनि यस्ता प्रश्न उठाउने ठाउँ वामपन्थी सरकारले दिँदै आएका छन् ।

वर्तमान संविधानले स्थानीय सुकुमबासीको समस्या स्थानीय सरकारले गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ । यस अर्थमा कुमुमखोलाका यी चेपाडको व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा माडी नगरपालिकाको हुनुपर्ने हो । तर चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको बक्रेट्रिका कारण यहाँका सुकुमबासीको समस्या समाधानउन्मुख देखिन्न । त्यसैले यस्ता समस्या बुझेका हुने भएकाले स्थानीय सरकारलाई सबै अधिकार दिएर समाधान गर्न लगाउनुपर्छ । अनिमात्र पुनः पुनः अन्यत्रबाट पनि यी चेपाड जस्तै हालतका गरिबगुरुवाको वर्षायाममा रुबाबासी हुने छैन । ◎

कुमार शापा

सन्दर्भ : दलित नेता बलदेव रामको स्मृति दिवस

सङ्घर्षदेखि नहारेका बलदेव

इतिहास भनेको केही महत्वपूर्ण व्यक्तिहरूको जीवनी हो । त्यस्तै इतिहास बोकेका व्यक्ति हुन्, बलदेव राम । बलदेव राम अहिले हामीसामु छैनन् । तर उनका विचार, सङ्घर्ष र योगदान भने जीवितै छन् । जसले सामाजिक आन्दोलनप्रति ऊर्जा थपेको छ ।

होचो कद । दुब्लो शरीर । पूर्वी तराईको दलित आन्दोलनका एक हस्ती । चर्चित सिनो बहिष्कार आन्दोलनबाट स्थापित तराईको दलित आन्दोलनका सङ्गठक, राम । तर, त्यतिमात्र उनको परिचय र योगदान होइन ।

२०६२/२०६३ को जनआन्दोलनमा ऐतिहासिक भूमिका खेले । चार सय

दलितलाई लोकतन्त्र र भूमिको माग गर्दै सप्तरीमा भएको अनशनको नेतृत्व पनि गरे । अनशनपछि बीस हजार दलितहरूको सहभागितामा राजविराजमा लोकतन्त्रको पक्षमा जुलुस निकाले । यस्ता धेरै आन्दोलनको नेतृत्व बलदेवले नै गरेका थिए ।

पहिलोपटक बलदेव रामलाई भेट्दा, पहिरन र शरीर हेर्दा जो, कोहीलाई पनि लाग्न सक्यो, उनी वर्षैदेखि भोकै छन् । पहिलो पटक हेर्दा मलाई पनि त्यस्तै लागेको थियो । वास्तवमा उनी भोका थिएनन् । तर भोकाहरूका लागि निरन्तर सामाजिक आन्दोलनको नेतृत्व गरिरहेका एक योद्धा भने थिए ।

जब म भूमि अधिकार आन्दोलनमा बलदेवसँगै भएँ । मैले उनलाई सामाजिक आन्दोलन र चेतनाको फिल्कोका रूपमा पाएँ । भोका पेटहरूका लागि सङ्घर्ष जारी राख्ने इमान्दार व्यक्ति हुन् बलदेव । समुदाय र परिवारका लागि उनी फरक थिए । उनको सोचाइ र बुझाइ फरक थियो । दलित, मोही र हस्तवा/चर्शवाहरूको भोक र छुवाछूतको कुरा गर्दा बलदेव ताथ्ये । उनलाई पीडा हुन्थ्यो ।

किसान सङ्गठनले काठमाडौँमा

आयोजना गरेको कार्यक्रममा एक रात सँगै बस्यौँ । उनले दुई घण्टा सप्तरीका किसानसँग कुरा गरे । मैथिलीमा कुरा गरेकाले मैले आधामात्र बुझौँ । उनले गरेका कुरा सङ्गठन र सामुदायिक मेलमिलापका थिए । यत्रो ढूलो आन्दोलन गर्दा पनि दलित, गरिबहरू एक हुन नसकेकामा उनको दुःखेसो थियो ।

सँगै सुत्यौँ । उनले भागवत गीताको कुरा सुनाए । आफूले गीता पढेकै छैन । केही भाग सुनैँ । म सुन खोजैँ । उनले डायरी निकाले र लेखन थाले । यसो डायरी नियालैँ । भोतिपल्टको कार्यक्रममा बोल्ने शब्द कोरेका थिए । ती शब्दहरू सोच बदल्न ऊर्जा दिनेखालका थिए । सामाजिक आन्दोलनमा कर्मधेरै व्यक्ति छन् मेरो सूचीमा । त्यसमध्ये तर्कसहितको स्पष्ट विचार राख्न सक्ने व्यक्ति बलदेव, मेरो सूचीमा थपिए ।

विस्तारै तर प्रष्ट लेउथे । एक काँधे भोलामा किताब, डायरी र कलम कहिल्यै छुटाउँदैनथे । जुन दिनदेखि मैले उनलाई चिनैँ, बुझौँ र सङ्गत गरे । भूमि अधिकारबाट विज्ञत किसानहरूलाई गोलबद्ध गर्दा पनि वैचारिक बहस, छलफल र तयारीका पक्ष बलियो बनाउन अगुवालाई प्रशिक्षित गर्थे ।

सेतो कछाड, निलो कुर्ता । प्लास्टिकको कालो जुता उनको साधारण पहिरनको पहिचान हो । लगाउने कुरामा धेरै खर्च गर्न हुन भन्थे । धेरै कुराको भरपुर उपयोग गरेर मात्र आवश्यकता हेरेर फेर्नुपर्छ । सम्भव भएसम्म आफ्नो होस् या अरूको खर्चमा मितव्यी हुनुपर्छ भन्थे ।

उच्चस्तरीय भूमि आयोगको सदस्य हुँदा मैले एक जोर कपडा परिवर्तन गर्न अनुरोध गरैँ । यसमा उनको जवाफ थियो- कपडा परिवर्तन गरेर म र भूमिहीन परिवारको जीवन परिवर्तन हुँदैन । म आयोगमा भूमिहीन

किसानको परिवर्तनको लागि गएको । त्यसैले मेरो व्यक्तिगत कुरा भन्दा पनि भूमिको समस्या समाधानको लागि मलाई सघाउन् ।

आफूमाथि थिचोमिचो हुँदा पनि अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध लागिपर्ने निर्दर सामाजिक अगुवा हुन् बलदेव । उनी प्रष्ट वक्ता हुन् । सामन्तवाद र कुरीतिका बरेमा पृथक ढिगले प्रतिवाद गर्थे । औपचारिक शिक्षा सामान्य भए पनि, सङ्घर्ष र सामाजिक अन्तरिवरोधले बलदेवलाई परिपक्व बनाएको थियो ।

कौबा ! तराई, पहाड र हिमाल जहाँको भए पनि कालै हुन्छ । हिमाल, पहाड र तराई जहाँको भए पनि हामी सबै नेपाली हाँ भन्ने सन्देश हरठाउँमा बोल्थे । उनको छुरा जस्तो प्रश्न र गरिबको पक्षमा थर्थराउँदै बोलेका वाक्यले म आफै जिरिङ्गा हुन्न्यै ।

बलदेवले जहिले पनि सामन्त व्यक्तिभन्दा सामन्ती संस्कारको विरोध गरे । उनी भन्ने गर्थे- हाम्रो संस्कार परिवर्तन नभई हामीले चाहेको परिवर्तन हुँदैन । त्यसैले प्रत्येक परिवारले आफ्नो व्यवहार परिवर्तन गर्नुपर्छ । परिवारभित्रको संस्कार परिवर्तन गर्न सकेमात्र हामी परिवर्तन हुन्छौं । हाम्रो सोच परिवर्तन हुन्छ ।

मैले बुझेको बलदेव समुदायमा जागरण ल्याउने जाँगरिला अगुवा हुन् । परिवर्तनको सम्बाहक र दलितको जीवन र सङ्घर्षको दियो हुन् । जीवनलाई नियालेका र चिनेका जीवन्त व्यक्ति बलदेव राम नरहे पनि उनको पीडा र उनीजस्तै पीडामा रुम्लिएका चमार समुदायको परिवर्तन, भूमि अधिकारबाट वज्ज्ञत किसानको भोक बुझेका उनले खेलेका भूमिका जीवन्त छ ।

बलदेव राम सामाजिक अभियानका जिउँदा वृहस्पति हुन् । उनको बोलीमा सत्यता थियो । त्यसैले कहिलै भुट बोल्नुहुन्न भन्थे । बोल्दाबोल्दै गल्ती हुँदा तत्काल आफूलाई सुरार्थे । यो कुरामा मैले गल्ती गर्भ भन्थे ।

पीडा भोगेकाले मात्र पीडा र पीडितको मर्म बुझ्छ । अघाएकाहरूबाट भोकाहरूको हित हुँदैन । त्यसैले उनी भन्ने गर्थे- राज्यको भुइ तहदेखि माथिल्लो तहसम्म सङ्गठन र अगुवाले पहुँच बढाउनुपर्छ ।

बलदेव राम सामाजिक आन्दोलनका

अगुवामात्र होइनन् । मेहनती किसान पनि हन् । आफै उत्पादनले वर्षभरी खाना पुऱ्याउन खेतमै खाना खाएर निरन्तर खटिरहन्थे । साथै सबै किसानहरूलाई आफ्नो खेत र करेसाबारी बाँझो नराङ्गन सुभाव दिन्थे । जमिन बाँझो राखेर भोको भयाँ भन्ने मिल्दैन भनेर सबैलाई ऊर्जा दिन्थे ।

जमिनदारको सम्पूर्ण काम भूमिहीन दलित परिवारले गएर गरिदिनु पर्थ्यो । दलितहरूले आफ्नो बालबच्चालाई विचल्ली बनाएर आफ्ना छोरी, बुहारी र श्रीमतीले जमिनदारको बालबच्चा जर्मदा गएर सितैमा काम गरिदिनु पर्थ्यो । समाजमा बनेका यी नियमले कसरी विभेद गरेको छ भनी बलदेव बुझ्थे, बोल्थे र अन्यायप्रति कटाक्ष गर्थे ।

उनी जहिले पनि भन्ने गर्थे- जब समुदायमा अन्याय हुन्छ । तब मानिसमा रिस भारेंदै जान्छ । त्यो रिसमा शक्ति हुन्छ । त्यो रिसको शक्तिलाई सामूहिक आत्रोसमा बदलेर अहिंसात्यक सामाजिक आन्दोलन गर्दामात्र परिवर्तन आउँछ ।

२०५६ सालमा सप्तरीको सिनो बहिष्कार आन्दोलनको नेतृत्व गरेका बलदेव रामले २०६१ सालदेखि राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चको अध्यक्ष रहेर भूमि अधिकार आन्दोलनको नेतृत्व गरेका थिए ।

जब बलदेव रामले सिनो बहिष्कार आन्दोलनको सुरुवात गरे, ठूला जातिले दलित चमार परिवारलाई नाकाबन्दी नै

लगाए । खानेपानीका लागि कलधारादेखि पोखरीसमेत उपयोग गर्न वज्ज्ञत गरियो । नाकाबन्दी र दलित चमार परिवारलाई गरिएको अमानवीय व्यवहारपछि सिनो बहिष्कार आन्दोलन भन् फैलाइको थियो । उक्त आन्दोलनपश्चात दलितहरूले सिनो उठाउन छाडे ।

उनले जहिले पनि तीन सपना सुनाउँथे- खेती गर्ने किसानलाई बाहै महिना खानपुग्ने जमिनको व्यवस्था । वर्ग, जात, धर्म, लिंग र भूगोलका आधारमा गरिने विभेदको अन्त्य र सबैको सुरक्षित बासस्थान । उनले सुरुदेखि नै गरेको आन्दोलनको सङ्घर्ष या नेतृत्वमा यी तीनै कुरा समेटेका थिए ।

बलदेवको आत्रोस, आशा र सपना पूरा हुन नपाउँदै २०७४ साउन १७ गते, ६७ वर्षको उमेरमा निधन भयो तर उनले पुऱ्याएको योगदान भने जीवन्त छ ।

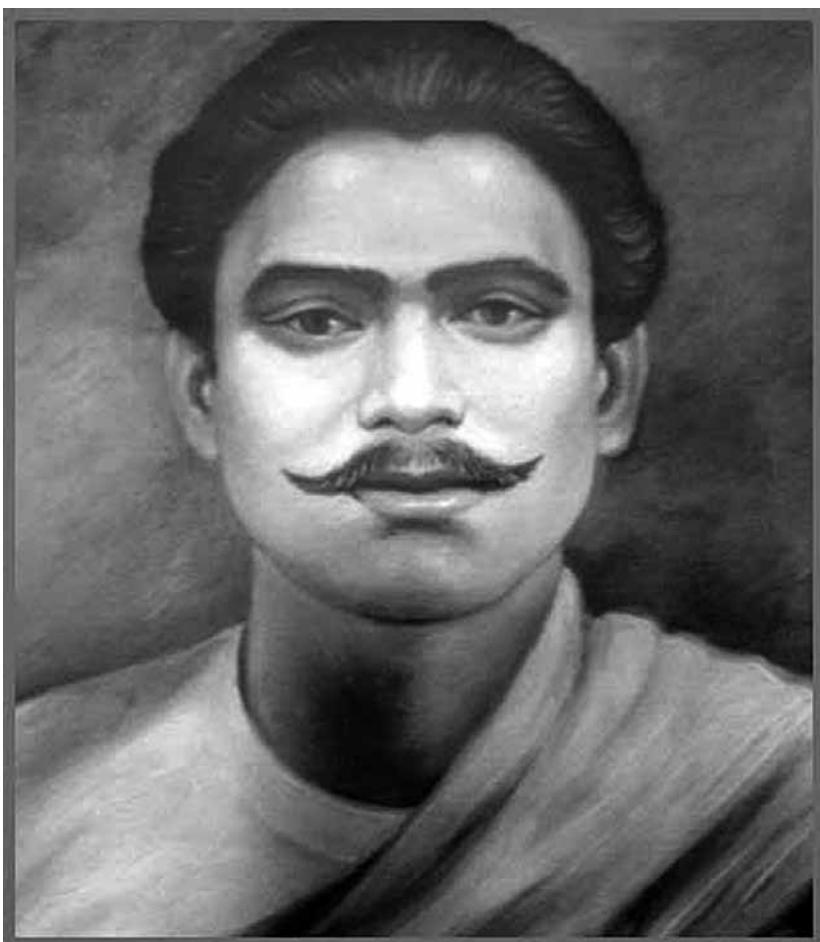
बलदेवको मृत्युले समग्र सामाजिक आन्दोलनमा नै धक्का लागेको छ । उनले थालेका र नेतृत्व गरेका हरेक अभियान थाती रहनु हुँदैन । जसले बलदेवको विचार पछ्याउने वाचा गरेका छन्, अबको अभियानमा क्रियाशील अभियन्ताहरूले ती वाचा पूरा गर्नु नै स्वर्णार्थ बलदेव रामप्रतिको सच्चा सम्मान हुनेछ ।

(नागरिकन्युज़टकमबाट)

नरीराम लोहार

सम्भनामा भीमदत्त

किसान राज भीमदत्तको सपना थियो । जय किसान नारा । भूमिको सही वितरण, कृषिको उचित व्यवस्थापन र किसानको हितमा योजना निर्माण उनको लक्ष्य थियो । त्यही लक्ष्य प्राप्तिका लागि गरेका थिए किसान

आन्दोलन । ग्रामीण किसानलाई सझाइत गर्नु, अन्यायका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नु, शोषकहरूलाई दण्ड दिनु र गरिबका पक्षमा जागरण त्याउनु उनको अभियान थियो । त्यसैले भीमदत्तलाई सर्वसाधारण नागरिकले आफ्नो आदर्श मान्ये

र उनको अभियानमा लाम्बदू हुन्थे । उनको नाममा जय / जयकरको नारा लगाउँथे ।

भीमदत्तमा दीर्घकालीन सोच र परिवर्तनको भोक थियो । त्यसकारण उनले समस्या समाधानको उपयुक्त विकल्प भूमि व्यवस्थापन र परिवर्तनका प्रमुख सम्वाहक किसानलाई प्राथमिकतामा राखे । त्यसैलाई क्रान्तिको मुख्य मुद्दा बनाए । जुन मुद्दा उनको जीवनकालमा मात्र सीमित रहेन । परिवर्तनका पक्षधर शक्ति, सङ्गठनहरूले अहिले पनि उठाइरहेका छन् । भीमदत्त पन्तलाई आफ्नो आदर्श मानिरहेका छन् ।

भीमदत्त पन्त, न्याय र समानताका लागि आदर्श त थिए नै । साहसिक निर्णय लिन सबै सक्षम नेता तथा सामाजिक रूपान्तरणका

भीमदत्तमा दीर्घकालीन
सोच र परिवर्तनको भोक
थियो । त्यसकारण उनले
समस्या समाधानको
उपयुक्त विकल्प भूमि
व्यवस्थापन र परिवर्तनका
प्रमुख सम्वाहक
किसानलाई प्राथमिकतामा
राखे । त्यसैलाई क्रान्तिको
मुख्य मुद्दा बनाए । जुन
मुद्दा उनको जीवनकालमा
मात्र सीमित रहेन ।
परिवर्तनका पक्षधर शक्ति,
सङ्गठनहरूले अहिले पनि
उठाइरहेका छन् । भीमदत्त
पन्तलाई आफ्नो आदर्श
मानिरहेका छन् ।

अभियन्ता पनि थिए। उनले छोटो समयको अन्तरालमा गरेको आन्दोलन अहिलेको समाजका लागि अनौठो जस्तै छ। सञ्चार, यातायातको सुविधा नभएको समयमा पनि सुदूरपश्चिम र मध्यपश्चिमका जिल्लाहरूमा आन्दोलन फैलाउनु, पहाड र तराईका गाउँमा उत्तमा सचेतना अभियान चलाउनु कम चुनौतीपूर्ण थिएन।

वि.सं. १९८२ मा डडेल्धुराको कारीगाउँमा जम्मेका भीमदत्त पन्तले २००७ सालदेखि आन्दोलनको सुरुवात गरेको थिए। त्यसबेला उनलाई भीमदत्त कद्ग्रेस भने गरिन्थ्यो। अन्याय गर्नेताई दण्ड सजाय दिने हुनाले ठालुहरू डराउँथे। कसैलाई भीमदत्त पन्तले कारबाही गरेको थाहा पाइएमा फलानोको घरमा कद्ग्रेस पस्यो भनी गाउँमा सन्देश फैलिन्थ्यो। कसैसित धेरै रिसाएर गाली गन्यो भने तेरो घरमा कद्ग्रेस पसोस् भने गर्ये।

बाल्यकालदेखि नै छट्टु स्वभावका भीम त पन्त गीत गाउने, कविता लेख्ने, डेउडा खेल्ने कुरामा रुचि राख्ये। उत्तर प्रदेश भारतको सिंहाङ्गाट संस्कृत विषयमा मध्यमा (हाइक्युल) सम्मको अध्ययन गरेका पन्तमा गीताको सप्रो ज्ञान थियो। गीताको अध्ययनले नै उनमा राजनीतिक स्वभाव बढायो। राजनीतिमा प्रवेश गरेपछि उनले मार्क्सवादको अध्ययन गरे।

त्यसबेला मनमोहन अधिकारीसँग पनि उनको सम्पर्क हुन्थ्यो। सुखातामा कद्ग्रेस भनी चिनिएका भीमदत्त पन्त मार्क्सवादको अनुयायी थिए। गरिब, दलित, जनजाति, किसानहरूको पक्षमा आवाज उठाउँथे। भीमदत्तको क्रान्तिका कारण गाउँमा विरोधी बढाउ गएपछि घर/परिवाराबाट त्यस्तो नगर्न दबाव आउँथ्यो तर उनी भन्थे- म अहिले जे गर्दैछु भोलि यस्तै हुन्छ। त्यसैले आजैदेखि अन्याय/अत्याचारविरुद्ध लडाउपर्छ।

समस्याबाट विचलित नहुने नेता थिए, भीमदत्त पन्त। क्रान्तिको सिलसिलामा गाउँबाहाही हुश्ये। घरको सबै जिम्मेवारी श्रीमती पार्वती पन्तको हुन्थ्यो। दुई छोरा थिए। बिरामी पर्दा उपचार गर्न नसकेर ५ वर्षको उमेरमा जेठो छोरा र साँढे दुई वर्षको उमेरमा कान्छो छोराको मृत्यु भयो। त्यसपश्चात पनि उनले घरको कुनै प्रवाह नगरी क्रान्तिमै लाग्ने निश्चय गरी आन्दोलन घोषणा गरे। अन्यायविरुद्ध सझाउठितरूपमा लडाने उद्घोषका

साथ २००९ साल वैशाख २ गते डडेल्धुराकै घटालथान भने ठाउँमा भेला बोलाए। गाउँका ठूलाठालुलाई अनिवार्य उपस्थित गराई जय दास (दलित) को हातको पानी खान लगाए। त्यसपछि गरिबहरूलाई सझाउठित गर्दै गाउँ भ्रमण गर्न थाले।

सुदूरपश्चिम र मध्यपश्चिमका जिल्लाहरू भ्रमण गर्दा गरिबहरूले नूनसमेत खान नपाएको देखेर नून आन्दोलन घोषणा गरे। कञ्चनपुरको ब्रह्मदेवमा भएको गोदामबाट गरिबहरूलाई नून, कपडा, वितरण गरे। यस घटनाका दिन गरिबहरूको ठूलो जनमासले भीमदत्त पन्तको स्वागत गरी भीमदत्त पन्त जिन्दावाद भनी नाराबाजी गरे। त्यसक्रममा उनी

जलाइदिए। मालअडामा भएका मुठहरू जलाइदिए। बडाहाकिम मोहनबहाहुर सिंहलाई हटाएर आफू बडाहाकिम भई ४ महिना शासन गरे।

राणा शासनविरुद्ध भएको आन्दोलनपश्चात कद्ग्रेसले गरेको सहमति भीमदत्त पन्तलाई मन परेको थिए। उनले क्रान्ति सकिएको छैन भद्रै किसानले न्याय पाउने अवस्था नआएसम्म सरकारसँग सहमति गर्नु नहुने अडान राखेका थिए। त्यसमा कद्ग्रेस सहमत नभएपछि किसान आन्दोलनको योजना बनाई सझाउष्मा जुटेका भीमदत्तले प्रजातन्त्रको विकल्पको किसान राजको अवधारणा ल्याए। जय किसान भनी अभिवादन गर्न थाले। दलित, मगर र थारुहरूलाई सझाउठित गरी सेना तयार गरे। नेपालगञ्जका गैरीलाल र रुपसिंह सेनाका कमान्डर थिए। दक्षिण भारत पञ्जाबका कृष्ण स्वामी एंगर योजनाकार थिए।

भीमदत्त पन्त राष्ट्रवादी नेता थिए। देशलाई स्वतन्त्र बनाउने। गरिबहरूलाई ठालुहरूको कञ्जाबाट मुक्त गराउने उनको अभियान थियो। बेलौरीमा बैड्क कब्जा गरी लिएको पैसा सेनालाई तलव दिएर बाँकी रहेकोमध्ये कमैया र हलियाहरूलाई मुक्त हुन सहयोग गरेका थिए। सामाजिक समानता, किसान अधिकार, स्वतन्त्र नेपालको पक्षमा लड्न सन्देश दिन्थे। ‘कि जोत हलो, कि त छोड थलो, यदि हैन भने अब छैन भलो’ भने नारा अहिले पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छ। ‘उठ जाग रे, नेपाली नवजवान जाग रे’, नेपालमा तिमी म, नेपाल देशलाई स्वतन्त्र बनाउँ रे भने उनको देशभक्ति गीत (प्रार्थना) थियो। ‘बम्बै जाने रेलगाडीमा दिल्लीको माल आयो, गरिबका दिन आयो, ठालुको काल आयो’ भने उनको अर्को चर्चित गीत थियो। यिनै सन्देशसाथ गाउँमा जागरण अभियान चलाउँथे उनी।

भीमदत्त कृषि र वातावरण विषयमा पनि छलफल चलाउँथे। जङ्गल मासिए पहिरो जान्छ, पानीका मूल सुक्छन्, खेतीपाती नगरे भोकमरी हुन्छ, अन खेर फाल्नुहुँदैन, बचत गर्नुपर्छ, उत्पादन बढाउनुपर्छ। खेती गर्नेलाई जग्गाको मालिक बनाउनुपर्छ, समाजमा एकले अर्कोलाई सघाउनुपर्छ भने पनि उनको अभियानको विषय हुन्थ्यो। जुन कुरा अहिलेका लागि पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण र सान्दर्भिक छ।

गडाङ्गाचौकी भन्सारमा समातिए। हातमुद्रटा बाँधेर नेपालगञ्ज पुऱ्याइयो। नेपालगञ्जमा उनलाई मार्ने तयारी थियो तर भागेर ज्यान बचाइ कञ्चनपुर आए। कञ्चनपुर आएपछि गरिबहरूलाई शोषण गर्ने धर्मसिंह डिठाटा, जोगराज सुवेदार र जयदेव सुब्बालाई कारबाही गरे।

त्यहाँबाट डडेल्धुरा फर्केर आफ्नो घरमा भएका तमसुकहरू च्याते। बिष्टहरूको घरमा भएका तमसुक सझकलन गरी बोरामा हालेर

जगत बस्नेत

विषादीको मोलमा अर्गानिक बेच्नुपर्ने ?

यसबारे केही अन्य किसानसँग पनि छलफल गरियो । किसानहरू अर्गानिक उत्पादन गर्न उत्सुक पाइए तर उनीहरू आफूलाई यसका लागि सरकारले प्रोत्साहन गर्ने नसकेको बताइरहेका थिए । अर्गानिक उत्पादन गर्ने किसान भनेपछि सम्मान हुनुपर्ने हो तर यहाँ त अनुदान ₹-१० बिघा हुनेले लिन्छन् । ₹-१० कडा मात्र हुने किसान अनुदानका लागि योग्य नहुने रहेछन् जबकि अर्गानिक खेती भने यिनै किसानले गरिरहेका छन् ।

सरकार के जाति आधुनिकीकरण कार्यक्रम भनेर घोषणा गर्दै तर त्यो तिनका कार्यकर्ता पर्क्टिभन्दा बाहिर जाँदैन ।

भापाको सुरुज्जामा विर्तामोडका थोक तरकारी बिक्रेताहरूसँग मूल्य शृंखलाबारे कुरा गर्दै थिएँ । एक किसान हामीलाई खुब चाख मानेर सुनिरहेका थिए । केही छिनपछि परिचय दिए - 'म भफ्पलाल आचार्य । अर्गानिक खेती गर्ने किसान, सुरुज्जा नगरपालिका वडा नं. ५ ।' उनले थपे- 'तर कृषिप्रधान देशमा अर्गानिक कृषि बजार छैन । जेलाई तरकारी वा कृषि उत्पादनका थोक वा खुद्रा बजार भनिएको छ, यी सब विषादीका बजार हुन् । यो कस्तो कृषिप्रधान देश, एउटै मोलमा रासायनिक विषादीयुक्त कृषि उत्पादन र अर्गानिक कृषि उत्पादन अर्थात अमृत बेच्नुपर्ने ? अनि यो पनि किसानको देश हुन्

सक्छ ?' उनको भनाइ यतिमा रोकिएन । भोलुम बढाउ गएको स्वरमा थपे- यो त विषादी बेच्नेहरूको देश हो जहाँ र विषादी व्यापारीहरूको सरकार छ ।

७८ वर्ष पुगेका भफ्पलाल आजसम्म डाक्टरसामु जानुपरेको छैन । न त कुनै अस्पतालै गएका रहेछन् । यसको कारण पनि सुनाए गर्वसाथ- म सधैँ घरको अर्गानिक खान्छु । गुन्डुकमा झोल हालेर खान्छु तर बजारको तरकारी खान्न । सरकार नै जनतालाई रोगी बनाउन लागिएरेको आरोप लगाउँदै उनले थपे- विष बेच्ने सहर भन्दा अमृत (अर्गानिक) उमार्ने गाउँ ज्यादै प्रिय लाग्छ ।

वास्तविक किसानसम्म त्यो पुढै पुढैन । जमिन र पशुविना अर्गानिक किसान बन्न सक्दैन तर अर्गानिक खेती गर्ने किसानसँग पुढो जमिन र पशु छैनन् । सरकारले अर्गानिक किसानका लागि जमिन र पशु दुवै उपलब्ध गराउने वातावरण सिर्जना गर्न सकेन । स्थानीय सरकारहरूले पनि पछिल्ला समय राम्रै कार्यक्रम ल्याएका छन् तर उनका कर्मचारी र कार्यकर्ताले किसानसम्म पुनै दिँदैनन् । त्यसैले यस्ता कार्यक्रम बालुवामा पानी सावित भइरहेका छन् ।

अनुदानको रहस्य पनि गजबकै भेटियो । जुन भोले किसानले मात्रै पाउँदा रहेछन् । वास्तविक अर्गानिक किसानले अनुदान

पाएकै भेटिएन जबकि कार्यालयहरूले भने थुपो अनुदान बाँडेको सूची संगालेर राखेका छन् । लाग्छ, कृषि र पशु सेवा वा अहिलेका ज्ञान केन्द्रहरू भोले किसानहरूको अड्हा हो र यी कार्यालय उनीहरूकै लागि खोलिएका हुन्, अर्गानिक किसानका लागि होइनन् । अनुदानको सूचना गाउँमा खेती गर्ने किसानसम्म आउँदै आउँदैन ।

एउटा उदाहरण हेरौँ- नगरपालिकाले लकडाउनको अवधिमा भएको क्षति पूर्तिका लागि अर्गानिक किसानलाई जेठ ५ गतेभित्र निवदेन दिन सूचना निकाल्यो तर यस्तो सूचना भने मात्र दुई दिनअघि अर्थात जेठ ३ गतेमात्र जारी भयो । खेतबारीमा कार्यरत वास्तविक किसानले दुई दिनमा यस्तो सूचना पाउने कुरै भएन । त्यसैले तिनै भोले किसानले लिए यस्तो क्षतिको पूर्ति । वास्तविक किसान फेरि पनि ट्वाँ...?

सरकारलाई कृषिका कार्यक्रम घोषणा गरिएदै पुछ । किसानकोमा पुयो/पुगेन, कुनै मतलव छैन, अनुगमन छैन । किसान भनिएदै पुछ । कस्तो किसान ? केही वास्ता छैन । खेती गर्ने किसानको पहुँच नगरपालिकासम्म छैन । अनि कसरी पाउँछन् उनीहरूले सुविधा ? त्यसैले अर्गानिक खेतीविकास गर्ने हो भने सरकारले खटाएका प्राविधिक खेत र बारी चाहार्नै पर्छ । अनि अर्गानिक किसानलाई प्रोत्साहित गर्नेपर्छ । एउटा जिल्लाले कम्तीमा ८-१० लाख टन अर्गानिक उत्पादन निकासी गर्नुपर्छ अनि मात्रै अर्गानिक उत्पादन भएको मानिन्छ । तर यहाँ त अर्गानिक भने शब्दकै अपमान गर्ने काम भयो, त्यो पनि सरकारीतवरबाटै ।

छलफलमा एक अर्गानिक किसानले भने- '७ रुपियाँमा अर्गानिक बन्दा तरकारी बजारमा दिनुपरेपछि बर आफै वस्तुले खाँदा राप्ने भनेर ख्वाएँ ।' त्यसैले उनी अहिले घरका लागि मात्रै उत्पादन गर्नेन् । हुन त अर्गानिकको माग नभएको पनि हैन तर अर्गानिक खानेले तिर्नै मूल्य किसानसम्म पुदैन, बिचौलियाले नै भ्याइदिन्छन् ।

आफूहरूका लागि सरकारले केही गरिदेला भने आश मारिसकेछन् किसानले । उत्पादक आफै व्यापारी भयो भने अर्गानिक खेतीबाट केही गर्न सकिएला नन्त्र यसबाट पलायन हुनुको विकल्प छैन भन्नेहरू धेरै

किसान बजारमा जानै धेरै समय लाग्यो भने खेती कसले गर्छ ? श्रमिकको ज्याला बढ्दै गएकाले खेताला लगाएर पनि फाइदा हुन्न । यस्तो अवस्थामा अर्गानिक किसानलाई प्रोत्साहित गर्ने हो भने उनीहरूका उत्पादन उचित मूल्यमा नेतृत्व लिनुपर्छ । मूल्य उत्पादन लिनुपर्छ । मूल्य उत्पादन लागतका आधारमा उत्पादकले नै तोक्मे व्यवस्था मिलाइनुपर्छ । जसरी दूधको मूल्य घाटका आधारमा तोकिन्छ तरकारीको मूल्य पनि यसैगरी तोकिने प्रणाली विकास गरिनुपर्छ । साथै उनीहरूलाई सहुलियत दरमा त्यो पनि सुलभ तरिकाले स्थानीय सरकारमार्फत नै क्रण उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुपर्छ ।

भेटिए । न किसान ५ केजी तरकारी बेच्न दिनभर कुर्न सक्ने न त पसलमा छाडिएन्छ उचित मूल्य नै पाउने । ७ सयको तरकारी बेच्न ८ सय रुपियाँ दुवानी खर्च लाग्ने भएपछि कसरी अर्गानिक उत्पान प्रवर्द्धन हुन सक्छ ? यो पनि अर्को समस्या देखिएको छ । यसका लागि स्थानीय सरकारले छुटै पसल व्यवस्था गर्न सक्थ्यो तर यसतर्फ ध्यान पुग्ने कहिले ? अर्गानिक उत्पादन स्वास्थ्यसँग पनि जोडिएको विषय भनेर बुझाउने कहिले ? यसमा पनि ढिलाइ भइहेको छ ।

सरकारले प्रांगारिक विकास गर्ने हो भने अनुदान अर्गानिक गर्नेलाई मात्र दिने नीति ल्याउनुपर्छ । अर्गानिक जाँच्ने व्यवस्थित प्रयोगशाला हुनुपर्छ । अर्गानिकको प्रमाणपत्र हुनुपर्छ । अर्गानिक उत्पादनको मूल्य निर्धारण गर्नुपर्छ । कृषिमा अर्गानिक होस् वा रासायनिक कुनै पनि उत्पादनको मूल्य निर्धारण गर्ने प्रक्रिया नै छैन । मूल्य बिचौलियाले तोक्ने चलन अहिले पनि छ । आफ्नो उत्पादनको मूल्य कर्ति राख्ने भनेर व्यापारीमा भर पर्नुपरेपछि किसानका लागत कसरी उठ्छ र उनीहरू उत्साहित होउन् । सरकारले समर्थन मूल्य तोक्ने पनि किसानले दिने व्यापारीलाई नै हो । जबसम्म सरकारले उनीहरूको उत्पादन किनिदिनैदैन तबसम्म समर्थन मूल्यको के अर्थ ?

किसान बजारमा जानै धेरै समय लायो भने खेती कसले गर्छ ? श्रमिकको ज्याला बढ्दै गएकाले खेताला लगाएर पनि फाइदा हुन्न । यस्तो अवस्थामा अर्गानिक किसानलाई प्रोत्साहित गर्ने हो भने उनीहरूका उत्पादन उचित मूल्यमा उत्पादनस्थलबाटै उठाइदिने व्यवस्था गरिनुपर्छ र यसको नेतृत्व स्थानीय सरकारले लिनुपर्छ । मूल्य उत्पादन लागतका आधारमा उत्पादकले नै तोक्मे व्यवस्था मिलाइनुपर्छ । जसरी दूधको मूल्य घाटका आधारमा तोकिन्छ तरकारीको मूल्य पनि यसैगरी तोकिने प्रणाली विकास गरिनुपर्छ । साथै उनीहरूलाई सहुलियत दरमा त्यो पनि सुलभ तरिकाले स्थानीय सरकारमार्फत नै क्रण उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुपर्छ ।

जब नेपालमा किसानले कृषि उत्पादन गर्न्दू त्यातिबेला भारतले सस्तो मूल्यमा यस्तै उत्पादन नेपाल पठाइदिन्छ । नेपालको पठाउनुपच्यो भनेचाहिँ कलकत्तामा गुणस्तर जाँच भएर आएपछि मात्र जान पाउँछ भन्छ । त्यातिबेलासम्म नेपालको तरकारी कुहिसक्छ । तर नेपालले गुणस्तरको कुनै मतलव राख्दैन । भारतीय ट्रक नेपाल भित्रनुअधि नै पास पाइसकेको हुन्छ । यस्ता विषयमा ध्यान नदिउन्जेल न सामान्य कृषक न त अर्गानिक नै, उत्साहित हुने सबालै आउँदैन । अर्गानिक किसानलाई उत्साहित नतुल्याउनु भनेको हामी विष खान तयार छौं भन्ने सन्देशबाहेक केही हैन । ●

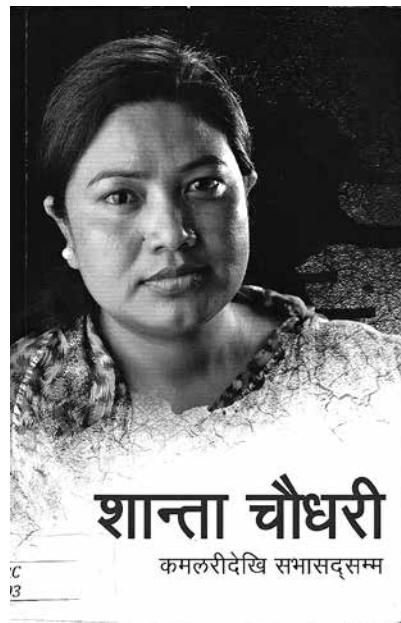
कमला गौतम

अठोट र निरन्तर सङ्घर्षपछिको सफलता

गरिबी, उत्पीडन, समस्या र हिंसाको चरम अवस्थाबाट मानिस आतिन्द्धन्। कतिपय सहेरै बस्छन् भने कतिपयचाहिँ गलत निर्णयमा पनि पुग्न सक्छन्। तर त्यस्तो अवस्थाबाट गुज्जादा पनि आँट र हिम्मतका साथ सङ्घर्ष गर्दै अधि बद्दा आफू र आफ्नो समुदायलाई मात्र नभई राष्ट्रलाई नै परिवर्तन गर्न उल्लेखनीय योगदान पुग्याउन सकिन्छ। यसको ज्वलन्त उदाहरण हुन् शान्ता चौधरी।

उनी एकाइसाँ शताब्दीमा पनि दासतापूर्ण जीवन बाँच्न बाध्य पश्चिम नेपालको थारू समुदायमा जन्मेर भूमिहीन भएकै कारण गरिबी, अभाव, दुःख र यातनासँग पौठेजोरी खेल्दै मुलुककै मूल कानुन अर्थात् संविधान निर्माण गर्ने ठाउँसम्म पुगेकी सशक्त नारी पात्र हुन्। शान्ता चौधरीको जीवनीमा आधारित 'कमलरीदेखि सभासदसम्म' पुस्तक अति नै निम्न वर्गीय परिवारमा जन्मिएर जमिनदारको घरमा कमलरी बस्दै अनेकाँ हण्डर खाँदै, सङ्घर्ष गर्दै सभासद्को पदसम्म पुदा भोगेका तीतामीठा अनुभवहरूको सङ्गालो हो।

पश्चिम नेपालका विपन्न मानिस, त्यसमा पनि खासगरी थारू समुदायका, गरिखाने जमिन नभएपछि खानकै लागि सामान्य ऋण वा जग्गा कमाउन लिएबापत ब्याजस्वरूप ऋण दिने जमिनदारको घरमा वर्षावर्षसम्म कमैयाका रूपमा बस्ने चलन थियो। त्यसैरी बालिका वा किशोरीहरू पनि घरको कामका लागि कमलरी बस्थे। दाढ जिल्लाको लक्ष्मीपुर गाउँका अधिकांश थारू समुदायका मानिस कमैया र कमलरी थिए। शान्ता

चौधरीको परिवार पनि यसै गाउँको थियो।

यो पुस्तक ४३ वटा विभिन्न उपशीर्षकमा विभाजित छ। अगाडिका उपशीर्षकमा आमाको काखसँगसँगै पछि लागेर जमिनदारको घरमा जाँदा आमाले काम गर्न्जेल फोहोरी भनेर घरभित्र पस्न नदिएपछि घरबाहिरैबाट आमाको दुःख चिह्नाएर अपमानित बन्दै यसमा अभ्यस्त हुँदै गरेको परिवेशको सशक्त वर्णन छ। ८ वर्षकै कलिलो उमेरमा काखबाट छुटेर पेट भनकै लागि अर्काको घरमा कमलरी बस्दा भोगेका तीता अनुभव, अपमानित हुँदै, यातना सहने मात्र नभई कतिपय यौन दुर्व्यवहारमा समेत पर्ने गरेका यथार्थ समेटिएको छ।

छोरीहरूलाई यौन शोषणबाट बचाउनका लागि सानैमा विवाह गर्नुपर्ने बाध्यता र त्यसबाट सिर्जित परिस्थितिहरूको जीवन्त चित्रण पनि पुस्तकले गरेको छ। यस्तै परिवेशमा हुक्कै जाँदा शान्तालाई आफ्ना सन्तातिले आफूले जस्तो दुःख भोग्न नपरेस्, यसका लागि आफूले केही गर्नेपर्छ भन्ने अठोट उनीभित्र थियो।

उनी कमलरी बसेकै बेला २०५७ साल साउन २ गते सरकारले कमैया मुक्त भएको घोषणा गच्छो। तर त्यसपछिका तीन वर्षसम्म पनि उनी जमिनदारको घरमा कमलरी बस्न बाध्य भइन्। उनको गाउँका सबै थारू

छोरीहरूलाई यौन
शोषणबाट बचाउनका
लागि सानैमा विवाह
गर्नुपर्ने बाध्यता र
त्यसबाट सिर्जित
परिस्थितिहरूको जीवन्त
चित्रण पनि पुस्तकले
गरेको छ।

पुरुष भूमिहीन भएकै कारणले जमिनदारको घरमा कमैया बसेका थिए। मुक्त कमैयालाई सरकारले ५ कट्ठा जग्गा, घर बनाउन ३५ क्युबिक फिट काठ र नगद १० हजार रुपैयाँ दिने भने पनि उनका गाउँका कुनै कमैयाले यस्तो कुनै सहयोग नपाएको र यस्तो समाचार रेडियोमा बज्दा कमैयाले सुन्नान् भनेर जमिनदारहरूले रेडियो नै बन्द गरिदिने जस्ता कुरा पनि पुस्तकमा समेटिएका छन्। यस्तो

जस्ताको त्यस्तै

घटनाबाट उनमा जमिनदारविरुद्ध विद्रोहको ज्वाला भनै दन्कन्थ्यो ।

कमलरीबाट हुटेपछि अर्काको घरमा भाँडा माझेर जसोतसो घर व्यवहार धान्दै स्थानीय समुदायिक बनको सदस्यबाट उनको जीवनयात्राको अर्को छलाड सुरु भएको अनुभव गर्न सकिन्छ । र, त्यसपछिका दिनमा आफूजस्तै भूमिहीन कमैया र कमलरीहरूका लागि लाई भूमि अधिकार आन्दोलनमा सक्रिय भएपछि उत्पन्न परिशिथिहरूको मिहिन चर्चा पुस्तकमा छ । पढ्न नपाएकै कारण भोग्नुपरेका समस्या, एउटी विवाहित महिलाले घरमा समय दिन नसकेपछि उत्पन्न अप्यारा, निम्न स्तरबाट आएकी त्यसमा पनि महिलाले गरेको प्रगति सहन नसक्ने हात्रो समाज र उनलाई मार्नका लागि गरिएका षडयन्त्रका जीवन्त कथा पनि समेटिएका छन् ।

पछिल्ला उपशीर्षकहरू पद्दा भूमि अधिकार आन्दोलनका क्रममा उनको सोचाइ सँगसँगै चिनजान र सम्पर्कको दायरा फराकिलो बन्दै गएको अनुभव गर्न सकिन्छ । उनको प्रभावशाली व्यक्तित्व देखेर विभिन्न राजनीतिक दलका नेताहरूले आफ्नो पार्टीमा उमेदवारी दिन आग्रह गरे पनि उनको अडान कर्ति पनि डग्माउँदैन । गरिब र पछाडि पारिएका समुदायका लागि केही गर्ने अठोठबमोजिम उनी तत्कालीन एमाले दलका तर्फबाट सभासद् हुन्छन् । सभासद् भएपछि पनि विभिन्न ठाउँमा उनी अपमानित भइरहन्छन् । उनलाई औंठालापको बिल्ला पनि लाम्छ तर भिनामसिना कुरा पन्थाउँदै, छोरा छोरीसँग कखरा सिक्कै मेहनत गर्दै निरन्तर अधि बढ्दै जान्छन् ।

पश्चिम नेपालको प्रचलित कमैया र कमलरी प्रथाबारे बुझ्ने महत्वपूर्ण पुस्तक हो यो । छोटा/छोटा र सरल वाक्यहरूको संयोजनबाटै पुस्तक जीवन्त बनाउन सकिन्छ भन्ने पनि यो पढेपछि बुझ्न सकिन्छ । आँखैअगाडि घटना भइरहेको छ भन्ने अनुभूति दिलाउन पुस्तक सक्षम छ । जीवन सङ्घर्ष हो, त्यसैले सङ्घर्षबाट डराउनेले कुनै उपलब्धि आशा गर्नु बेकार हुन्छ भन्ने मूल मन्त्र लिएर अधि बढ्ने शान्ता चौधरीको जीवनीबाट धेरै कुरा सिकेर प्रेरणा लिन सकिन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ को बजेटमा कृषि र भूमि

कृषि

- नेपाली अर्थतन्त्रको भरपर्दो आधारका रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रमा कोरोना महामारीका कारण उत्पन्न भएको चुनौती र अवसरलाई सम्बोधन गर्न कृषिमा श्रम परिचालन, कृषि कार्यको व्यवसायीकरण, यान्त्रिकीकरण र आधुनिकीकरण गरी काम र रोजगारी सिर्जना गरिनेछ । कृषि क्रान्तिरफ उन्मुख हुन कृषि भूमिको अधिकतम उपयोग गर्दै बालीको सम्भावनाका आधारमा सहकारी, समुदायिक तथा निजी फर्ममार्फत ढूलो परिमाणमा उत्पादन गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ । यसका लागि सिँचाइ, मल, बीउ, पुँजी, प्रविधि र बजार सुनिश्चित गरिनेछ ।
- प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण आयोजनालाई पुनर्संरचना गर्दै स्थानीय सम्भावनाका आधारमा एक स्थानीय

कृषि उत्पादनमा मुलुकलाई आत्मनिर्भर गराउँदै खाद्य सुरक्षा र सम्प्रभुता कायम गर्दै लाग्नेछ । आगामी वर्ष दूध, तरकारी र मासुजन्य वस्तुको उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने गरी लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । पोषक र औषधीय गुण भएका उच्च मूल्यका कृषि वस्तु उत्पादन र चैते धान तथा वसन्ते मकै खेतीलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । गरिब, विपन्न तथा साना किसानलाई लक्षित गरी कृषि उद्यम प्रवर्द्धनका लागि ग्रामीण उद्यम तथा आर्थिक विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण आयोजनालाई पुनर्संरचना गर्दै स्थानीय सम्भावनाका आधारमा एक स्थानीय

- तहमा एक उत्पादन पकेट क्षेत्र कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । आगामी वर्ष कृषि र पशुपालनका थप २५० पकेट क्षेत्र विकास गरी प्रत्येक स्थानीय तहमा कम्तीमा एक कृषि पकेट क्षेत्र रहने सुनिश्चित गरिनेछ । यसका लागि रु. ३ अर्ब २२ करोड बजेट ल्याइएको छ ।
- खाद्य स्वच्छता प्रवर्द्धन तथा नियमन गर्ने कानुनी संरचना तयार गरिनेछ । आगामी वर्ष कर्णली र गण्डकी प्रदेशमा खाद्य गुणस्तर प्रयोगशाला सञ्चालनमा ल्याइनेछ । विषादीको उपयोग सुरक्षित स्तरमा राख्न जनचेतना अभिवृद्धि र प्रभावकारी नियमन गरिनेछ । सबै स्थानीय तहमा घुम्ती प्रयोगशालामार्फत माटो परीक्षण गरी उपयुक्त बीउ मललगायतका कृषि सामग्री सिफारिस गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।
- खेतीबाली लगाउने समयअगावै रासायनिक मलको पर्याप्त आपूर्ति सुनिश्चित गर्ने रासायनिक मलको अनुदानमा बजेट वृद्धि गरी रु. ११ अर्ब पुऱ्याइएको छ । प्राइवारिक मलको प्रयोग बढाउँदै अर्गानिक खेतीलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । यस्तो उत्पादनलाई ब्रान्ड गरी बजार प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
- किसानलाई गुणस्तरीय र उन्नत जातको बीउ उपलब्ध गराउन बालीको उन्नत जात विकास गर्दै बीउको गुणस्तर परीक्षणलाई विस्तार गरी इजाजत प्राप्त बिक्रेताबाट उन्नत बीउ खरिद गर्ने किसानलाई नगद फिर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।
- कृषि उपजको बजारीकरण गर्न सबै स्थानीय तहमा बजार पूर्वाधार निर्माण गरिनेछ । काठमाडौंको चोभारमा निर्माणाधीन फलफूल तथा हाट बजार सञ्चालनमा ल्याइनेछ । सबै प्रदेशमा गरी ७८ कृषि थोक बजार निर्माणका लागि स्थानीय तहलाई वित्तीय हस्तान्तरण गर्न तथा प्रदेशस्तरीय कृषि उपजको हब बार्केट स्थापना गर्न बजेट व्यवस्था गरिएको छ ।
- कृषि जमिनमा कृषकको पहुँच विस्तार गर्न करार खेती, चक्काबन्दी र सामुदायिक सहकारी खेतीलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । कृषि उपजको समर्थन मूल्य तोकी खरिद गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । आगामी वर्षदेखि स्थानीय तह, सहकारी

- सङ्घ/संस्था एवं भूमि बैडकमार्फत हुने खेती र सामूहिक खेती गर्ने समूहलाई मात्र शीत भण्डार निर्माण अनुदान दिइनेछ ।
- खाद्य सुरक्षा तथा आपूर्ति व्यवस्थापनलाई सुदृढ तुल्यातन र कृषि उपजको मूल्य सुनिश्चितता दिन २०० खाद्य भण्डारण केन्द्र स्थापना गर्न स्थानीय तहलाई रु. १ अर्ब वित्तीय हस्तान्तरणको व्यवस्था गरिएको छ । यस्ता केन्द्रमार्फत समर्थन मूल्य तोकिएका कृषि उपज खरिद गर्ने र एक तहको प्रशोधन गरी बिक्री गर्न तथा सरकारी र निजी स्तरमा हाल सञ्चालनमा रहेका खाद्य गोदामको मर्मत सभ्भार गरी खाद्यान्न बैडकको अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।
- सबै स्थानीय तहमा कम्तीमा एक कृषि र एक पशु सेवा प्राविधिकको व्यवस्था मिलाउन रु. ५० करोड व्यवस्था गरिएको छ । कृषि क्याम्पसमा स्नातक अध्ययनरत विद्यार्थीलाई इन्टर्नसिप गराउने तथा विभिन्न प्राविधिक शिक्षालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई पढाइसँगै आयआर्जन गर्ने प्रबन्ध मिलाइएको छ ।
- कृषि बाली तथा पशुपन्छी बिमाको दायरा विस्तार गरी जोखिम न्युनीकरण गर्न बिमा प्रिमियम अनुदान रकममा वृद्धि गरिएको छ । बाली बिमा गर्दा प्रिमियमबापत कृषकले तिर्नुपर्ने रकम बाली उत्पादन भएपछि तिर्न पाउने सुविधा दिइनेछ । कृषिको उत्पादन तथा बजार जोखिम कम गर्ने मोबाइल एप्समार्फत किसानका लागि मौसम, बीउविजन, खेती प्राविधि र बजार मूल्यसम्बन्धी सूचना उपलब्ध गराइनेछ ।
- फलफूलका बिरुवा रोप्ने र संरक्षण गर्ने कार्यलाई अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्न आगामी वर्ष कृषितर्फ थप ५० लाख र बनतर्फका कार्यक्रमबाट थप ५५ लाख फलफूलका बिरुवा उत्पादन गरी वितरण गरिनेछ । प्रत्येक स्थानीय तहमा नर्सरी स्थापना गरी कम्तीमा १० हजार फलफूलका बिरुवा उत्पादन गर्ने प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइनेछ । उपयोगबिहीन सार्वजनिक
- जग्गा, सडक तथा राजमार्फा किनारा र नदी उकासबाट प्राप्त हुने जमिनमा अभियानका रूपमा फलफूल र अन्य उपयुक्त खेती गर्ने निजी, सहकारी र सामुदायिक सङ्घ/संस्थालाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।
- सहकारी सङ्घ/संस्थामार्फत कपास, रेशम, ऊन र अन्य धागोजन्य उत्पादन एवं प्रशोधनका लागि अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ । उखु उत्पादक किसानलाई उत्पादन परिमाणका आधारमा प्रदान गरिने अनुदानलाई निरन्तरता दिन रु. ९५ करोड विनियोजन भएको छ ।
- नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को कार्यक्षेत्र विस्तार तथा क्षमता विकास गरी स्थानीय मौलिक खाद्यान्न, पशुपन्छी तथा मत्स्यपालन एवं अन्य बालीको पञ्जीकरण, उत्पादकत्व र बहुप्रयोगका सम्बन्धमा अनुसन्धान गरिनेछ । कृषि क्याम्पसलाई अनुसन्धान कार्यालय प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- कृषकलाई व्यावसायिक पशुपन्छी पालनमा आकर्षित गर्न नश्ल सुधार कार्यक्रमलाई प्रोत्साहन, धाँस खेती र बृहत चरिचरण क्षेत्र विकास तथा गुणस्तरीय पशु स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गरिनेछ । मुख्य सीमा नाकामा पशु क्वारेन्टाइन स्थापना गरी प्रयोगशाला र अन्य पूर्वाधारको व्यवस्था गरिनेछ ।
- कृषिमा प्रदान गरिए आएको सबै प्रकारको अनुदानको पुनरावलोकन गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच यो सुविधा दोहोरो नपर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । कृषि ऋणमा सहज पहुँच पुऱ्याउन किसान क्रेडिट कार्डको सुरक्षात गरिनेछ । खेतीयोग्य जमिन भएका स्थानीय तहका सबै बडामा किसानलाई सूचीकृत गरी कृषि तथा पशु सेवाको आधारभूत प्राविधिक सेवा तथा टेवा दिन कृषि स्वयंसेवक परिचालन गरिनेछ ।

सिंचाइ तथा नदी नियन्त्रण

- कृषियोग्य जमिनमा तत्काल सिंचाइ सुविधा पुऱ्याइ कृषि उत्पादन वृद्धि गर्न साना-मफौला सिंचाइ आयोजना निर्माणलाई जोड दिइएको छ । यसका

- लागि समृद्ध तराई मधेस सिंचाइ विशेष कार्यक्रमअन्तर्गत आगामी वर्ष तराई र भित्री मधेसका २५ जिल्लामा ५ हजार स्थालो द्युबवेल तथा २४७ डिप द्युबवेल जडान गरी थप २२ हजार हेक्टर कृषियोग्य जमिनमा भूमिगत सिंचाइ सुविधा पुऱ्याउन रु. २ अर्ब ३२ करोड विनियोजन भएको छ ।
- राष्ट्रिय गौरवको सिंचाइ आयोजना रानी जमरा कुलरियालगायत सिक्टा, भेरी-बई डाइभर्सन, बई, प्रगन्ना तथा बडकापथ, वाम्पती, पालुडाटा, बृहत दाढ उपत्यकालगायतका सिंचाइ आयोजनाको कार्यान्वयन गरिनेछ । महाकाली सिंचाइ आयोजनालाई राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाका रूपमा विकास गरिनेछ । उक आयोजनाहरूका लागि रु. १० अर्ब २५ करोड रुपियाँ विनियोजन भएको छ ।
- सुनकोसी-मरिन डाइभर्सन बहुउद्देशीय आयोजनाको टनेल निर्माणको कार्य आगामी वर्ष सुरु गर्न रु. २ अर्ब ४६ करोड विनियोजन भएको छ । अन्य नदी पथान्तरणसहितका सिंचाइ आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न गरी प्राथमिकताका आधारमा क्रमशः निर्माण कार्य अघि बढाइनेछ ।
- पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका नदी छेउछाउमा रहेका कृषियोग्य जमिनमा सौर्य ऊर्जाको उपयोग गरी लिफ्ट सिंचाइ कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । प्लास्टिक पोखरी निर्माण, तातललैया संरक्षण तथा वर्षातको पानी सङ्कलन गरी सिंचाइ सुविधा पुऱ्याइनेछ । लिफ्ट तथा सोलार ऊर्जामा आधारित सिंचाइका लागि रु. १ अर्ब ३१ करोड छुट्टाइएको छ ।
- महाकाली, कर्णाली, नारायणी, कमला र कोसीलगायतका ठूला नदी र अन्य जोखिमसुरु नदी नियन्त्रणका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । सीमा क्षेत्रमा नेनी नदी कटान र डुबानको समस्या समाधान गर्न द्विपक्षीय संयन्त्रहरूलाई क्रियाशील बनाइनेछ । नदी नियन्त्रण र पर्हो व्यवस्थापनमा बायो इन्जिनियरिङ प्रविधिको प्रयोगमा जोड दिइनेछ ।
- जनताको टटबन्ध कार्यक्रमअन्तर्गत खुतु-मावा, बक्राहा, त्रियुगा, लखनदेही,

कमला, खाँडो, वाम्पती, लालबकैया, पूर्वी राती, पश्चिम राती, खुटिया-मोहनालगायतका नदीमा तटबन्ध निर्माण आयोजनाका लागि रकम विनियोजन भएको छ । नदी नियन्त्रण कार्यक्रमका लागि रु. ६ अर्ब २० करोड विनियोजन भएको छ ।

- जल तथा मौसमजन्य विपद्बाट हुन सक्ने जनधनको क्षतिलाई न्युनीकरण गर्ने मौसम पूर्वानुमानलाई विश्वसनीय बनाइनेछ । आगामी वर्ष थप दुई स्थानमा मौसमी राडार सञ्चालन गरिनेछ ।
- कृषि तथा सिंचाइ क्षेत्रका लागि बजेट वृद्धि गरी क्रमशः रु. ४१ अर्ब ४० करोड र रु. २७ अर्ब ९६ करोड पुऱ्याइएको छ ।

भूमि व्यवस्था

- कोभिड-१९ का कारण ग्रामीणमुखी हुन थालेको जनजीवन र वैदेशिक रोजगारीबाट युवाहरू फर्क्ने अवस्थालाई अवसरका रूपमा लिइ कृषि कार्य गर्न चाहनेको भूमिमा पहुँच सुनिश्चित गर्न भूमि बैइक्को स्थापना र सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । सझ, प्रदेश र स्थानीय तहको सहलगानीमा आगामी वर्ष ३०० स्थानीय तहमा भूमि बैइक्का एकाइ स्थापना गरिनेछ । भूमि बैइक्को कले जग्गा धनीबाट लिजमा लिएको जमिन, सरकारी स्वामित्वको उपयोगमा नरहेको जमिन र नदी नियन्त्रणबाट उकास भएको जमिन कृषि कार्यका लागि उपयोग गर्न चाहने व्यक्ति तथा संस्थालाई निश्चित समयसम्म लिजमा उपलब्ध गराउनेछ । जमिन लिजमा लिइ उत्पादन गर्नेलाई प्रोत्साहनस्वरूप कृषि सामग्रीमा सहुलियत दिइनेछ । बाँझो जमिन धेरै भएका स्थानीय तहबाट भूमि बैइक्को स्थापना सुरु गरी क्रमशः सबै स्थानीय तहको भूउपयोग नक्सा तथा डाटाबेस तयार गर्ने कार्य आगामी आर्थिक वर्षमा सम्पन्न गर्न रु. १ अर्ब ७३ करोड विनियोजन भएको छ ।
- महिलाको भूमिमाथिको अधिकार र स्वामित्व बढाउन प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वयमा महिलाको नाममा जग्गाको स्वामित्व हस्तान्तरण गर्दा थप सहुलियत दिने व्यवस्था मिलाइनेछ । भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान गर्न गठन
- भएको आयोगमार्फत आगामी आर्थिक वर्ष सुकुमबासीको व्यवस्थापन तथा अव्यवस्थित बसोबासलाई व्यवस्थित गर्न १०० स्थानीय तहमा कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । मुक्त कमैया, हलिया, हरूवा/चरुवा, कमलरीलगायतका सुकुमबासी, भूमिहीन र सीमान्तकृत परिवारको जीविकोपार्जनसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।
- जग्गा प्रशासनसँग सम्बन्धित स्पेस्टालाई भूअभिलेख सूचना व्यवस्थापन प्रणालीमा आबद्ध गर्ने कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइनेछ । आगामी आर्थिक वर्षभित्र ६० मालपोते र नापी कार्यालयलाई स्थानीय तहमा अभिलेखसहित हस्तान्तरण गरिनेछ । सूचना प्राविधिमा आधारित घर जग्गा रजस्ट्रेसन प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याइ सबै जिल्लामा मालपोतसम्बन्धी सेवालाई अनलाइन प्रणालीमार्फत प्रवाह हुने व्यवस्था मिलाइनेछ ।
- भूमिको दिगो र महत्तम उपयोग सुनिश्चित गर्न भूउपयोग नक्सा तयार गरी जमिनको वर्गीकरण गरिनेछ । औद्योगिक विकास र सार्वजनिक निर्माणका लागि आवश्यक जग्गा प्राप्ति गर्न नीतिगत सुधार एवं सहजीकरण गर्दै कृषि, आवास र अन्य प्रयोजनको जमिनको नक्साइकन गरिनेछ ।
- सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक तथा गुठी जग्गाको अभिलेख तयार गरी संरक्षण गरिनेछ । भूसूचना संदर्भलेख, विश्लेषण र उपयोगका लागि सबै स्थानीय तहको भूउपयोग नक्सा तथा डाटाबेस तयार गर्ने कार्य आगामी आर्थिक वर्षभित्र सम्पन्न गरिनेछ । नाप जाँच गर्न छूट भएका गाउँ ब्लक्कलगायत बाँकी जग्गाको कित्ता नापी कार्य आगामी आर्थिक वर्षमा सम्पन्न गर्न रु. १ अर्ब ७३ करोड विनियोजन भएको छ ।
- पूर्वाधार निर्माण कार्यत्रमा उपयोग भएका जग्गाको लगत कटूटा गर्ने कार्यालयलाई स्थानीय तहको समन्वयमा सम्पन्न गरिनेछ । मुआब्जा भुक्तानी गरिएका जग्गाको फिल्ड नक्सालगायतका सबै अभिलेखमा लगत कटूटा गरी नेपाल सरकारको स्वामित्व कायम गरिनेछ ।

विश्वास नेपाली

कोभिड-१९ र पुनर्निर्माणमा यसको असर

नेपाली समुदाय लामो समयदेखि कोभिड-१९ का कारण जारी लकडाउनको मारमा पेरेका छन्। लकडाउन (बन्दाबन्दी) कायमै रहेंदा यसको प्रभाव धेरै क्षेत्रमा देखा परिहेको छ। आर्थिक उत्पादन, कृषि क्षेत्र, उद्योगधन्दा, यातायात, व्यापार/व्यवसाय, रोजगारी, मजदूरीको क्षेत्रमा यसको प्रभाव बढी देखिएको छ। कोराना भाइरस फैलन सक्ने डरले लकडाउन जारी छ। यसको विकल्प पनि नभएको बताइएको छ। जारी लकडाउनले विविधखाले समस्या थपिंदै जान थालेका छन्। जसको मार अहिलेको मानव समुदायले भोग्नुपेको छ। यसलाई महामारीकै रूपमा लिइएको छ।

सन् २०१९ को अन्त्यतिर अर्थात डिसेम्बरबाट चीनको दुहान शहबाट फैलिएको कोराना भाइरसले विश्वमा महामारीको रूप लिएको छ। नयाँखालको भाइरस भएको र निदानको औषधी पता लागिनसकेको हुँदा

सबै देशले लकडाउन जारी गरी मानिसलाई सामाजिक दूरी कायम गर्न भनेका छन्। नेपाल सरकारले गत २०७६ चैत ११ बाट सुरु गरेको लकडाउन लामो समयपछि सकिएको छ।

मानिसको ज्यानै लिने कोरोना भाइरसको थप सङ्क्रमण फैलन नपाओस् भन्ने हेतुले लकडाउन गरिएको विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले भनेको छ। कोरोना भाइरसविरुद्धको खोप (भ्याक्सिसन) पत्ता नलागेसम्म पूरै लकडाउन नहट्ने निश्चित छ। यसरी लामो समयसम्म अनिश्चितकालीनरूपमा लकडाउन जारी रहेंदा गरिब, भूमिहीन, साना किसान, महिला किसान, ज्यालादारी गरिखाने वर्ग र समुदाय यसको प्रत्यक्ष मारमा पर्नेछन्। दैनिकरूपमा काममा खाटिनुपर्ने, ज्यालादारी गरी जीविका चलाउनुपर्ने मानिसलाई भोकमरी र अनिकाल लाने सम्भवाना छ।

नेपालमा पनि कोरोना भाइरसको प्रभाव बढ्दै गएको छ। हालसम्म ४० हजार जति

प्रभावित हुन पुगेका छन्। २५० भन्दा बढीको मृत्यु भइसकेको छ। पछिल्लो समय कोरोना भाइरसको सङ्क्रमण परीक्षणको दायरा बढाएपछि दैनिकरूपमा स्थैंको सङ्ख्यामा कोरोना सङ्क्रमितको सङ्ख्या थपिंदै गएको छ। दैनिक बढ्दै गइहेको छ, यसले के/कस्तो प्रभाव र असर कहिलेसम्म गर्ने हो एकीनसाथ भन्न सकिने अवस्था छैन! तर, कुल सङ्क्रमितमध्ये ११ हजारभन्दा बढी मानिस निको भए पनि घर फर्किसकेका छन्। नेपालीमा देखिएको कोरोना सङ्क्रमण र निको भए फर्किने दर बढी छ। सङ्क्रमण देखिएकामध्ये ६४ प्रतिशत सङ्क्रमित निको भइसकेका छन्।

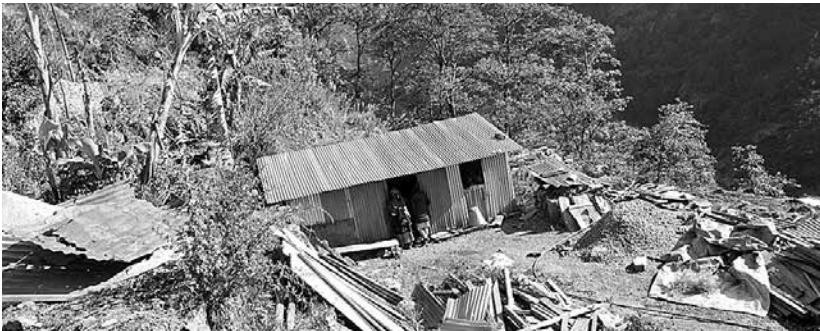
विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनका अनुसार कोभिड-१९ ले विश्वको २१३ देशका १ करोड ३५ लाख ४३ हजारभन्दा बढीलाई (असार ३१ सम्म) प्रभावित गरिसकेको छ। यसबाट ५ लाख ८३ हजार भन्दा बढी जनाको मृत्यु भइसकेको छ। यसको सङ्क्रमण दर बढी भए पनि मृत्यु दर कम छ। सङ्क्रमितमध्ये करिव ४ प्रतिशत मानिसको मात्र मृत्यु भएको देखिन्छ। विज्ञहरूको अनुसार पछिल्लो समयमा कोरोना भाइरसको प्रभाव क्रमशः कम हुँदै गएको छ। मानिसमा प्रतिरोधात्मक क्षमता बढ्दै गइरहेको छ।

कोभिड-१९ का कारण मानिस बिरामी ढुने, मृत्युको मुखमा पुने मात्र नभई यसले समग्ररूपमा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक क्षेत्रमा समेत प्रभाव पारेको छ। विद्यालयहरू खुल्न नपाएको हुँदा नियमित पठनपाठन ढुन नसक्दा बालबालिकाको शैक्षिक क्षेत्रको भविष्यमा समस्या सिर्जना हुने देखिएको छ।

कोभिड-१९ को मुख्य प्रभावित क्षेत्र भनेको भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणको क्षेत्र पनि एक हो। नेपालमा गत २०७२ साल वैशाख १२ को भूकम्पका कारण ३२ जिल्लाका मानिस प्रभावित भएका थिए। यी जिल्लामा पुनर्निर्माणको प्रक्रिया अघि बढिरहेको छ।

अहिले पुनर्निर्माणअन्तर्गत मानिसको घर बनाउने, विद्यालय, सरकारी तथा विभिन्न सामाजिक क्षेत्रको भौतिक संरचनाको निर्माण कार्य भइरहेको छ। यस कार्यमा यसले प्रत्यक्ष प्रभावित गरिदिएको देख्न सकिन्छ।

भूकम्पका कारण ३२ जिल्लाका कुल १० लाख ३७ हजार २ सय ९१ घरधुरीको

सर्वे गेरेको थियो । पुनर्निर्माणको लाभग्राही सूचीमा परेका कुल घरधुरी ८ लाख ३४ हजार ८ सय १ छन् । प्रबलीकरणमा परेका कुल लाभग्राही ७७ हजार ३ सय २५ छन् । यस्तै, कुल ६ लाख ३४ हजार ९ सय ७३ घरधुरीले गुनासो दर्ता गराएका थिए । सोमाध्ये १ लाख ६ हजार ४ सय ६५ घरधुरी थप लाभग्राही कायम भएको छन् । गुनासो फल्ख्यौट्रिटि चित नबुझेपछि अहिले पनि जिल्ला जिल्लाबाट भूकम्प प्रभावित घरधुरीले छूट भएको गुनासो राखी पुनरावेदन गरिरहेका छन्, यसरी हेर्दा भूकम्प प्रभावित लाभग्राहीको सङ्ख्या थापिने सम्भावना छ । प्राधिकरणका अनुसार हालसम्म निर्माण सम्पन्न भएका घरधुरी ५ लाख ७ हजार ६ सय २३ छन् । अझै पनि धैरै घरधुरी निर्माण गर्नुपर्ने अर्थात निर्माणाधीन अवस्थामा छन् ।

कोभिड-१९ का कारण पुनर्निर्माणको क्षेत्रमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ । सामाजिक दूरी कायम गर्नुपर्ने, काम गर्ने मजदूर नपाइने, एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा आवतजावत गर्ने यातायातको साधन सञ्चालनमा नआएको हुँदा निर्माण सामग्री दुवानी गर्न नसकिने, सरकारी कार्यालय, बैडक तथा वित्तीय संस्था नखुलेको हुँदा आर्थिक व्यवस्थापन गर्नका लागि पनि समस्या हुने अवस्था आएको हुँदा पुनर्निर्माणको क्षेत्रमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ ।

मानिसले गाउँघरमा ऋण गर्न नसक्ने, भएको र बचत गरिएको पैसा खाद्यान्न, औषधि उपचारको क्षेत्रमा खर्च भएको हुँदा निर्माण सामग्री पनि खरिद गर्न सकिने अवस्था छैन । यसले गर्दा पुनर्निर्माणको क्षेत्रमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ र भविष्यमा पनि पर्ने देखिन्छ ।

पुनर्निर्माणभित्रको पनि भूमिहीन परिवार र विस्थापित परिवारको पुनर्वासको सवाल एक जटिल सवालका रूपमा रहेको छ । यसलाई

पनि कोभिड-१९ का कारण जारी लकडाउनले प्रत्यक्ष प्रभावित गरेको छ ।

भूमिहीन र विस्थापित परिवारलाई राज्यले पुनर्निर्माण र पुनर्वास गर्नका लागि थप घडेरी व्यवस्थापनका लागि पनि सहयोग गर्ने नीति लिएको छ । यस कार्यमा सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्र पनि प्रत्यक्ष सहजीकरणका लागि क्रियाशील छ ।

भूकम्पका कारण आफ्नो साविक क्षेत्रमा पहिरो गएको, जमिन जोखिम भएको क्षेत्रका घरधुरीलाई सो ठाउँबाट अन्यत्र स्थानान्तरण गराई पुनर्वास गराउनका लागि थप २ लाख रुपियाँ घडेरी खरिद गर्नका लागि दिने व्यवस्था छ । भूकम्प प्रभावित जिल्लामा ४ हजार ६७ परिवार विस्थापित लाभग्राही सूचीमा परेका छन् ।

भूकम्प प्रभावित जिल्लाका १२ हजार ५ सय ९३ घर परिवार भूमिहीन लाभग्राही कायम भएका छन् । उनीहरूको निजी आवास पुनर्निर्माण गर्नका लागि नयाँ घडेरी व्यवस्थापन तथा साविक ठाउँमा बसोबास गर्दै आएका ठाउँमा नै व्यवस्थापन हुनुपर्ने अवस्था छ ।

भूकम्प प्रभावित जिल्लामा रहेका विस्थापित र भूमिहीन भूकम्पपीडित परिवारका लागि जग्गा व्यवस्थापनका लागि सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले पिपुल इन निड (पिन) सँगको कन्सोर्टियममा डिएफआइडीको सहयोगमा सहजीकरण गरिरहेको छ ।

पुनर्निर्माण कार्यको जटिल र गाढो विषय, भूमिहीन र विस्थापित परिवारको व्यवस्थापन हो । २ लाख रुपियाँले जग्गा खरिद गर्न नसकिने, वर्षादेखि बसोबास गर्दै आएको सार्वजनिक, बन क्षेत्र, ऐलानी क्षेत्रको जमिन छाइन नमाने, २ लाख रुपियाँले भनेजस्तो र मन पराएको ठाउँमा घडेरी नआउने समस्या त छैन । अहिले सरकारले दिएको अनुदानले

साविक बसोबास क्षेत्रमै घर बनाएका परिवारले लालापुर्जा पाउने हुन् कि होइनन् भन्ने अर्को चिन्ता पनि छ ।

सरकारको भूकम्पपीडित सबै परिवारलाई निजी आवास पुनर्निर्माणका लागि ३ लाख रुपियाँ घर निर्माण गर्नका लागि दिने नीति छ । उक्त नीति यस्तो समस्यामा परेका घरधुरीलाई नयाँ घर निर्माण गर्नका लागि पर्याप्त छैन । ५ वर्षपहिले भएको ३ लाख दिने नीति परिवर्तन भएको छैन तर यो अवधिमा सबै उपभोग्य वस्तुहरू, निर्माण सामग्री र मजदूरको ज्यालाको मूल्य भएप्दै दोब्बर भएको छ । यसो हुँदा पुनर्निर्माण गर्न यस्तो समस्यामा परेका मानिसलाई अझ बढी समस्या छ । कातिपय परिवारले ५ वर्ष भइसक्दा पनि पुनर्निर्माणको कार्य सुरुवात गर्न सकेका छैनन् ।

कोभिड-१९ का कारण भूमिहीन र विस्थापित परिवारका लागि जग्गा व्यवस्थापन गर्ने कार्य, एकीकृत बस्ती विकासका लागि प्रक्रिया अघि बढाउने कार्य, जग्गा खरिद गरिसकेका परिवारले पुनर्निर्माणको कार्य सुरुवात गर्ने कार्यमा प्रत्यक्ष असर पर्ने गएको छ । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको समयावधि आगामी २०७७ पुससम्मका लागि तोकिएको छ । सोअनुसार अझै पनि धैरै घर/परिवारको जग्गा व्यवस्थापन हुन बाँकी, कतिपय परिवार लाभग्राही कायम हुन नै बाँकी रहेका कारण कोभिड-१९ को असरले गर्दा यी कार्य फिल्ड (कार्यक्षेत्र) तहमा गर्नका लागि समस्या भएको छ ।

भूमिहीन र विस्थापित परिवारको पुनर्वास र पुनर्निर्माण कार्यमा सहयोग र सहजीकरण गरिरहेको परियोजना दिगो समाधानको समयावधि पनि आगामी अगस्ट २०२० (२०७७ भदौ १५) सम्मका लागि मात्र भएको हुँदा सो समयसम्म कोभिड-१९ को असर र आशिक लकडाउन जारी नै रहेहुँदा बाँकी रहेका परिवारका लागि के/कसरी सहयोग गर्न सकिएला भन्ने चिन्ता छ । कोभिडका कारण योजना गरिएका कार्यक्रमहरू फिल्डमा सञ्चालन गर्न सकिएन, चैतदेखि असार महिनासम्म नियमित काम गर्ने सकिएको भए शायद बाँकी रहेका काम पूरा हुने थियो होला तर यसका कारण फिल्डमा कार्यक्रम गर्न नसकिएको हुँदा समस्या अझै बाँकी छ । ◉

कुन्साड

‘रितो पेट रितै हुनेभैग्या’

‘क्या गर्नु त भाउवा ! विकास त भयो तर धनीहरूका लागि । बाटो बन्यो । गाडी गुड्न थाल्यो । अहिले काम पाइँदैन, कामै नभएपछि रितो पेट रितै हुनेभैग्या । धेरै मान्ठाले गर्ने काम एउटै गाडीले एकैछिनमा गरिरद्दन्छ । आफ्नो खेतमा फलेको अन्नले खाना पुर्दैन ।’

बिहानको एघार बजेको थियो । घाम उदाएको थिएन । यस्तो लाघ्यो- बादलको बर्को ओढेर घाम कतै चुपचाप निदाइरहेको छ । पैतालीस मिनेटअधि नेपालगन्जको बाफिदो गर्मी चंखेली हिमाल काटनेबितिकै सेलाइग्याए । चंखेली हिमाल पुग्नेबितिकै जहाजभित्रै सर्व बहने चिसो हावाले भनेभै लाग्छ - वेलकम दु हुम्ला ।

ह्योम्बु (काठमाडौं) पसेको ६ वर्ष भयो । यो ६ वर्षको अन्तरालमा जम्मा दुईपटक हुम्ला जान पाएँ । हुन त जहाजमा बसेको केही मिनेटमै हुम्ला सदरमुकाम सिमकोट पुग्निन्छ । त्यहाँबाट पाँच घण्टा हिँडेपछि आफ्नै गाउँघर पुछु । दिनरात गाडीमा लामो यात्रा गर्नुपरेन । तर, बादल माथि-माथिबाट उडेर पटक-पटक हुम्ला गइरहन भनेजस्तो सजिलो पनि त छैन ।

खैर, जसो-तसो गरेर म हुम्ला आइयुँ । भोला थन्क्याएप सिमकोट बजार डुल्न निस्किएँ । उही चिने-चिनेजस्तो लाने मान्ठाहरू थिए । रितो थैलो काखी च्यापेर चामल निकाल्न खाद्य संस्थानतिर दौडिनेहरूको हतारो उस्तै थियो । खाद्य संस्थानअधिको भीड त्यस्तै । डोकोमा साग, स्याउ, आरू र दाउरा बेचेहरूको जाँगरिलो

आवाज पनि उस्तै सुनिन्थ्यो ।

तर, अहिलेको सिमकोट दुई वर्षअधिको भन्दा निकै फरक भइसकेको छ । पहिला यही बाटोमा दाउरा बोकेका गधा, घोडा, जोपा, तोल्व र खच्चडहरूको तस्कर देखिन्थ्यो । अहिले धूलो, धूवाँ उडाउँदै केही गाडीहरू गुडिरहेका छन् । दुंगा, दाउरा र सामान ओसार्ने खच्चडमध्ये लम (सुरुमा हिँडने) को घाँटीमा भुन्डिएको करड, लिइस्याड र ठिलु (घण्टी) को मिठो धुनसँगै सहर बुँझिन्थ्यो । लमको निधारमा टाँसिएको सानो ऐना परबाटै टलकै टाल्कन्थ्यो- जस्तो टाकेल हिमालको चुचुरोमा घाम लाग्दा हिँड टाल्कन्छ । हिँडेमा मान्ठाहरू बाटो छेउछाउमा बसेर सुल्पा तान्दै घाम ताप्थे, गाला मार्थे (गफ गर्थे) । ठड्डा गर्नेहरू ठट्यौली पारामा हिँडको डल्लो बनाएर एकअर्कालाई हानाहान गेरेर रमाइलो गर्थे । बैकिनी (आइमाई) हरू यही बाटोमा बसेर घाम ताप्दै ओखर फुटाउँथे, ताको (धागो) कादथे, छोछोरीहरू बाटोमै खेलिरहेका हुन्थे । सबै शान्त थियो ।

सिमकोट बजारको खाल्डाखुल्डी बाटोमा चामल बोकेको एउटा ट्याक्टर धूवाँ उडाउँदै गुडिरहेको थियो । पानी नपर्दो हो त कति धूलो उद्थयो होला । केटाकेटीहरू गाडी हेरेर रमाइरहेका थिए । कोही गाडीको पछिपछि कुदै थिए । ६ वर्षअधि हुम्लाबाट नेपालगन्ज पुदा पाहिलोपटक मैले गाडी देख्या थिए । जहाज चढदा डर लाय्या थिएन । बाफ्ने ! गाडी देखेर खुब डर लायो । गाउँबाट आएकालाई सहरसँग अजिबको डर हुँदोरेहेछ ।

रानीवनबाट हेर्दा पूरै सिमकोट बजार छल्टीग देखिन्छ । उहिले अनन्बाली उम्प्रिने जग्यामा अहिले घैरघर उम्प्रिएका छन् । फापर, चिनु, मर्सी, कागुनी, आदि फल्दा-फुल्दा सिंगै सिमकोट बजार अनेकन रडका फूलहरूको एउटा फूलबारी लाग्यो । अहिले पनि सिमकोट बजार हराभरा छ, रंगी देखिन्छ । तर फापर, चिनुको ठाउँमा घरहरू उभिएका छन् । फरकफरक रडका जस्तापाताहरू जतातै टाल्किएका छन् । अहिलेको सिमकोटबाट ठाउँलेको सिमकोट लगभग हराइसकेको छ । सिमकोट नितान्त भिन्नै भएको छ ।

सिमकोट बजारलाई एक फन्को मारेर दुइटा भोला बोकेर म सरासर गाउँतिर लागें । लगभग पाँच घण्टाको उकालो-ओरालो बाटो । आमाले पहिले नै भनेकी थिइन्, ‘बाटोमा फोटो खिच्दै नबस, छिट्छो आइज । मोटर बाटो बनाइरहेको ठाउँबाट दुंगा खस्छ ।’ नभन्दै बाटो निकै नराप्रो थियो । बाटो फराकिलो बनाउँदा ठाउँठाउँमा रुखहरू काटिएका थिए । पहिले च्याखुरा, डाँफेको संगीतमय आवाजसँग उकालो-ओरालो बाटो पार गन्थ्याँ । अहिले गाडीको कर्कश आवाज मात्रै सुनिन्छ, पूरै जंगलमा । गाडीको कर्कश आवाजसँग तर्सेर च्याखुरा, कालिज र डाँफेजस्ता चराहरू पनि टाढा-टाढा गइए । कति घोडा जोपा लोटे (लडे) । गाडीको बाटो बनाउने ठाउँबाट खसेको दुंगाले गाईगोरु, घोडा हिँडने बाटो बन्द भएको थियो । रुखहरू काटिएका नांगा डाँडा शोकमन देखिन्थे ।

हिल्सा-सिमकोट हिँडने पैदल रुटमा यही हो । तर, बाटोमा खासै मान्ठा भेटिएन् । पैदल रुटमा पर्ने होटलका साहुजीहरू कोही त आउला भने आशा बोकेर दुकिबसेका थिए । पानीनौला शाही होटलका साहुजीको निन्याउरो अनुहार मलाई देखेर उज्यालो भयो । पानीनौलाको चिसो पानीको गिलास मेरो हातमा थामाउँदै उनले भने, ‘हब्री (माथि) बाट बाटो बनिगो । अब यो बाटो भाएर कोही हिँडैनन । गाडी गुड्न थालेदेखि सबैको भाउ बद्दया छ । हामी गरिबले महँगो ठाउँमा जग्या किनेर होटल बनाउन सक्वैनौ । तैपनि कोही पाहुना आइजाला कि भनेर दुकिबस्या छौं ।’ उनका लागि यही होटल सबथोक हो । यहाँको कमाइले छकलबाहाको छाक टार्नु छ,

बच्चाहरूलाई पढाउनु छ ।

सिमकोट लाक्नाबाट उँधो सिमकोटिर फर्केर सुल्पा तानिरहेका बाजेले पनि नाकबाट धूवाँ निकाल्दै भनेका थिए, 'क्या गर्नु त भाउडा [] विकास त भयो तर धनीहरूका लागि । बाटो बन्यो । गाडी गुडन थाल्यो । बजारमा घरहरू बने । जतातै बजार बन्न थाल्यो । धेरै जग्गाजमिन हुने धनीहरू जग्गा बेचेर भनू धनी भैया । हामी गरिब भनू-भनू गरिब भैगयौ । पहिले यही बाटो भएर गधा, खच्चडमा दुंगा ओसाञ्च्यौ । कुझेको भोला हिल्सा पुच्चाउँथ्यौ । हिल्साबाट सामान हुवानी ल्याउँथ्यौ । सकेजति पसिना बगाउँथ्यौ, भोको पेट भरिन्थ्यो । अहिले काम पाइदैन, कामै नभएपछि रितो पेट रितै हुनेभैया । धेरै मान्ठले गर्ने काम एउटै गाडीले एकैछिनमा गरिराइन्छ । आफ्नो खेतमा फलेको अन्नले खाना पुग्दैन । अब हामी गरिबहरूको काम खोसियो ।' विकास सबैको बाबार नहुँदो रहेछ । उनको कुरा निकै कहालीलाङ्दो सुनिन्थ्यो । कुनै समय उनले पनि सडक बनेको सपना देखे होलान । गाडी चढेर सरर धुमेको कल्पना गरे होलान् । तर, अहिले उनको आँखामा कुनै सपना र कल्पना बाँकी थिएन ।

म गाउँ पुग्दा रात परिसकेको थियो । बिजुली नपुगेको मेरो गाउँ साँझसँगै निदाइसकेजस्तो लाल्यो । एकदम चुपचाप र सुनसान थियो । परबाट आफ्नो गाउँलाई धीत मरुन्जेल हेर्ने इच्छा रातले निलिदियो । बिहानै उठेर थाराबाट गाउँ हेरें । गाउँ पनि केही भिन्नै भैसकेको थियो । भोजप्र र माटोले छाएको चिटिक घरहरूको बीचमा आठ, नौ घर नीलो, रातो टिनले छाएका थिए । बर्खायाममा पानी नचुहिने र हिउँदमा हिउँ फाल्न नपर्ने भए पनि टिनले छाएका घरहरूले सुन्दर गाउँ कुरुप देखिएको थियो । आफ्नो मौलिकता, आफ्नोपन गुमाइरहेको गाउँ न गाउँजस्तो देखिन्थ्यो, न सहरजस्तो । हावाको लयमा नाच्चे लुइदार र लटरम्प फलेको स्याउ, पाक्कै गरेको फापर, चिनु, लरे, सिमी आदिले भने वातावरण रंगीचांगी बनाएको थियो । उहिले हजुरआमाले सुनाउने दुड (कथा) मा वर्णन गरिएको स्वर्गजस्तै लाल्यो ।

हाम्रोतिर लामो समयपछि बाहिरबाट आएका मान्ठहरूलाई सबैले पाहुना बोलाउने

चलन छ । एक जना भाउजूले उनको घरमा बोलाइन । सफा घर, धोए मिलाएर राखेका भाँडाकुँडाहरू टनै थियो । तर, उनले पुरानो कराईमा पानी उमालेर चिया बनाइन । अचम्म लाग्यो, यत्तिका राम्रा भाँडाहरू छाडेर उनले

यत्तिसम्म सहरको प्रभाव परेको रहेछ ।

बाटो बनाउँदा ब्लास्टिड गरेको आवाजले तर्सेर उँभो हिमात चढेका थिए बाँदहरू । गाउँमा देखिने बाँदर खर्कमा भेटिए । खर्क जाँदा मसँग चार जना ११ र १२ वर्षका भाइबहिनीहरू थिए । भीरको बाटो एकदमै नराम्रो थियो । त्यो भीरबाट लोट्र्यो भने बाँच्ने आसै थिएन । 'हामी एक-एक गरेर लाइन लागेर हिँडौं,' मैले भनें । बच्चाहरू को पहिले हिँड्ने भन्ने विषयमा भगडा गर्न थाले । भगडा गर्दागर्दै एउटाले भन्यो, 'जो सबभन्दा धनी छ ऊ सबभन्दा अधि, जो गरिब छ ऊ सबभन्दा पछाडि हिँड्ने ।' उसले यसो भन्नेबित्तिकै सबै जना एकपछि अर्को गर्दै चुपचाप लाइन लागे । म एकटकले हेरेको हेर्दै भर्दै । सबैभन्दा अधि हिँडिरहेकी बाहिनीतिर हेरेर सोधें, 'ऊ कसरी सबैभन्दा धनी भयो ?' 'उसको घर सबैभन्दा ढूलो छ । खपु (झ्याल) पनि ढूल्दूला छन्, नीलो कलर गरेको टिन हालेको छ नि त त्यसै ऊ सबैभन्दा धनी भयो ।' बीचको एक जना बोल्यो । लाइनको अन्तिममा चुपचाप हिँडिरहेको भाइतिर देखाउँदै उसले थयो, 'उसको घरमा टिन हालेको छैन, खपु पनि सानासाना छन । भाँडाकुँडा पनि सेतो छैन ।'

साना स्कुले भाइबहिनीको कुरा सुनेर छक्क परें । पहेलो, नीलो जस्तापाताले छाएको घर र सहरको जस्तै मिलाएर राखेको भाँडाकुँडाले गाउँमा यो धनी त्यो गरिब भनेर वर्ग निर्माण गरेको थियो । समाजले निर्माण यो मानसिकताले स-साना भाइबहिनीलाई पनि गाँजेको छ । लामो समय टाढा बस्दा गाउँ यस्तो भयो होला, उस्तो भयो होला भन्ने जोकोहीलाई लाल्छ । पहिलेको गाउँ मगजका बसिरहेको हुन्छ । अफ भनौ आफ्नो गाउँभन्दा टाढा बस्नेहरूले गाउँको यादहरू साथ लिएर हिँड्छन । वर्षैदैविआफूसँगै लिएर हिँडेको सुन्दर याद र कल्पनाहरू भत्किँदा नरमाइलो लाल्देरहेछ । माटोले छाएको तीनतले घरले गरिबी होइन गाउँको आफ्नोपन, आफ्नो मौलिकता प्रतिविम्बित गर्दै । ती स-साना भाइबहिनीहरूलाई कसरी बुझाउनु ? कसरी सम्भाउनु ? मलाई पहिलोपटक आफ्नै गाउँ नरमाइलो लाल्यो । ◎

(१३ भद्रै २०७७ कान्तिपुर)

किन कराईमा पानी उमालिन ? ती भाउजूले धोएको सेतो भाँडोमा मोसो लाग्छ भनेर पुरानो कराईमा पानी उमालेकी रहिछ्न । उनले सहरको जस्तो सेतो भाँडा सजाएकी रे । आमाले भनेपछि पो थाहा भयो । गाउँमा

रत्न प्रजापति

सङ्कटमा कृषि-संस्कृति

नेपालका बहुसंख्यक जनता किसान थिए, अझै पनि छन् । देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषिको योगदान सर्वाधिक थियो । देशका आर्थिक परिसूचकहरूमा कृषि अग्रस्थानमा आउने हुँदा कृषिप्रधान देश भनिएको होला । तर पछिल्लो समय कृषिलाई मुख्य पेसा मान्नेहरू बर्सेनि घट्टैछन् । खाने मुख बढ्दैछन्, कृषि उत्पादन घट्टैछ । सहरीकरणले गर्दा खेतीयोग्य जमिन पनि मासिँदैछन् । मानिसहरू अरू पेसाप्रति आकर्षित भएसँगै जमिन बाँफो छाड्ने प्रवृत्ति पनि बढ्दैछ । आन्तरिक उत्पादन न्यून भई आपूर्ति शृंखला प्रभावित हुँदा उपभोगको आन्तरिक मागलाई सम्बोधन गर्नका लागि बर्सेन ठूलो परिमाणमा कृषिजन्य वस्तु आयात भइहेको छ । यस्तो अवस्थामा अझै पनि कृषिप्रधान देश भन्नुमा सार्थकता देखिन ।

२०१८ सालको जनगणनाअनुसार नेपालमा कृषिमा संलग्न जनसंख्या ९३.४ प्रतिशत थियो । त्यसपछि निरन्तर घट्टै घट्टै २०६८ सालको जनगणनासम्म आइपुदा ६५.६ प्रतिशत मात्रै किसान रहेको तथ्यांक छ । ५० वर्षको अवधिमा कृषिमा संलग्न जनसंख्या २७.८ प्रतिशत घटेको छ । अबको जनजननामा अझै घट्टै निश्चित छ । किन घट्टै त कृषिमा संलग्न जनसंख्याको प्रतिशत ? उत्तर सहज छ । कृषिमा उज्ज्वल भविष्यको सपना देख्ने अलिकाति पनि ठाँ बाँकी छैन । कृषिले गरिब बनाउँछ, अपमानित बनाउँछ, यसले कहिल्यै सम्पन्न र सम्मानित जीवन जिउन दिँदैन- सामान्यस्पमा भन्नुपर्दा

यिनै हुन् मानिसहरू कृषिबाट विमुख हुनाका मुख्य कारण । अरू कारण के हुन सक्छन्, त्यो राज्यले खोज्नुपर्छ ।

कृषिप्रतिको माया र मोह घटेको छ, अथवा घटाइएको छ । कृषि संस्कृतिमाथि संगठित व्यवसाय संस्कृतिले थिचोमिचो गरेको छ । त्यसैले अचेल भेट्याट र चियागफमा खेतीको कुरा चल्दैन । धान, मकै, गहुँ, कोदो, आलु, तोरी र फापरको कुरा चल्दैन । मल, बिउ, सिंचाइ, विषादि, कृषिऔजार र कृषिजारको कुरा पनि चल्दैन । चल्छ त आना-रोपनी र लाख-करोडको कुरा । लालपुर्जा, नक्सापास र कित्ताकाटको कुरा चल्छ । यस्तो अवस्थामा कृषिको विकास कसरी हुन्छ ?

रोजगारीका लागि विदेसिएका युवा विदेशमा सिकेको कृषिसम्बन्धी ज्ञान र अनुभवलाई उपयोग गर्दै स्वदेशमै कृषिकर्म गर्न चाहिरहेका छन् । तर, जमिन र आवश्यक आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगको अभावमा उनीहरूको इच्छा र योजना पूरा हुन सकिरहेको छैन ।

तथ्यांकलाई हेर्ने हो भने अझै पनि दुइतीहाइ जनसंख्या कृषिमा संलग्न छन्, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा कृषिकै योगदान सर्वाधिक छ । पछिल्लो तथ्यांकअनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषिको योगदान २७.७ प्रतिशत छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्र एउटैको यति धैरै योगदान हुँदा कृषिलाई अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड नै मान सकिन्छ । तर, राज्यले कृषिलाई बचाइराख्न र अर्थतन्त्रमा

यसको योगदानलाई टिकाइराख्न खासै प्रभावकारी कार्य गर्न सकेन वा गर्न चाहेन । कृषिको विकास गर्न तयार पारिएका अल्पकालीन, दीर्घकालीन र आवधिक योजनाहरू कागजमा सीमित भए । हरेक वर्ष सरकारले घोषणा गर्ने नीति तथा कार्यक्रममा कृषिलाई प्राथमिकता दिएजस्तो गरिए पनि सोअनुरूपको बजेट विनियोजन कहिल्यै गरिएन । हरेक वर्ष कृषिका लागि विनियोजन हुने बजेट कुल बजेटको ३.० प्रतिशतभन्दा माथि कहिल्यै जान सकेन । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण योगदान गर्ने कृषि क्षेत्रका लागि यति कम बजेट विनियोजन गर्नुले राज्य कृषिप्रति उदार र संवेदनशील छैन भन्ने देखाउँछ ।

अफै पनि अर्थतन्त्रलाई कृषिकै भर छ । कृषिमा अलिकाति मात्रै सुधार हुँदा पनि अर्थतन्त्र बलियो हुने आशा जाएछ । मुख्य बाली धानमा कलिकाति उत्पादन वृद्धि हुनासाथ त्यसको सकारात्मक प्रभाव देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पर्छ । धान उत्पादनमा १० प्रतिशत वृद्धि हुँदा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा एक प्रतिशत थप वृद्धि हुन्छ भन्ने विज्ञको आकलन छ । कृषि तथा पशुपक्षी विकास मन्त्रालयका अनुसार देशभर कुल १३ लाख ७१ हजार सात सय ६ हेक्टर क्षेत्रफल जमिनमा धानखेती हुन्छ । यस वर्ष १३ लाख ४६ हजार नौ सय २० हेक्टर अर्थात् ९८.२ प्रतिशतमा रोपाइँ भएको छ । मौसमले साथ दिए यस वर्ष ६० देखि ६५ लाख मैट्रिक टन धान उत्पादन हुने अनुमान गरिएको छ । गत वर्ष ५५ लाख ५० हजार मैट्रिक टन धान उत्पादन भएको थियो । अनुमान अनुसारको उत्पादन भए धान उत्पादन भन्डै १७.० प्रतिशत बढ्नेछ ।

राज्यको उपेक्षामा पर्दा कृषि र किसानको अवस्था निरन्तर दयनीय बन्दैछ । नेपालको सन्दर्भमा कृषिबाटै आर्थिक समृद्धि सम्भव छ भनेर विज्ञले बारम्बार भनिरहँदा पनि राज्य कृषिप्रति उदार र संवेदनशील नहुनु विडम्बना हो । राज्यसत्ता हाँकेहरू संगठित व्यावसायिक घरानाको प्रलोभनमा फस्दै जानु र आयातमुखी अर्थतन्त्रमा राज्यको अर्थनीति डोरिँदै जानुको परिणाम नै कृषिको दुर्गतिको मुख्य कारण हो । आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रलाई बल पुऱ्याउने कृषिलाई बेवास्ता गर्दै परनिर्भर अर्थतन्त्रलाई बढावा दिने आयातमुखी अर्थनीतिलाई

अवलम्बन गर्दै जाँदा कृषिको दुर्दशा बढ़दैछ नै, अर्थतन्त्रमा जोखिमको आयतन पनि बढ़दैछ। बर्सेनि अकासिंदो व्यापारघाटा र शोधनान्तर घाटाले अर्थतन्त्रमा सम्भावित जोखिमलाई निरन्तर बढाइरहेको सर्वीविदै छ। कोभिड-१९ का कारण वैदेशिक व्यापार प्रभावित हुँदा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा भने शोधनान्तर स्थिति २ खर्ब ८२ अर्ब ४१ करोड रूपैयाँले बचतमा रहेको छ। अग्रिलो वर्ष शोधनान्तर स्थिति ६७ अर्ब ४० करोड रूपैयाँले घाटामा थियो। कोभिड-१९ जस्तै अरु थप चुनौती आउने हो भने हाम्रो वैदेशिक रोजगारी गम्भीर संकटमा पर्नेछ। सो अवस्थामा विप्रेषण आप्रवाह सोहीअनुरूपले प्रभावित हुनेछ। अनि, त्यो अवस्थामा नेपालको अर्थ-व्यवस्थाको हालत कति कहालीलाग्दो हुन्छ? त्यसको अनुमान राज्यले गरेजस्तो लाग्दैन।

रोजगारिका लागि बिदेसिएका युवा विदेशमा सिकेको कृषिसम्बन्धी ज्ञान र अनुभवलाई उपयोग गर्दै स्वदेशमै कृषिकर्म गर्न चाहिरहेका छन्। तर, जमिन र आवश्यक आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगको अभावमा उनीहस्तो इच्छा र योजना पूरा हुन सकिरहेको छैम। व्यावसायिक कृषिका लागि ठूलो परिमाणमा जमिन आवश्यक पर्छ। नेपालमा भने ठूलो परिमाणमा जग्गाको स्वामित्व ओगट्दै जमिनदारहरू जमिन बाँधो राखेर बसेका छन्। चीनमा सन् १९७५ मा चिनियाँ कम्युनिस्ट पार्टीको सिंचुवान प्रान्तका तत्कालीन प्रमुख चाउ च्याङ्को अगुवाइमा कृषिको उत्थान गरी कृषि उत्पादन वृद्धि गर्न किसानलाई व्यक्तिगत खेतीपाती गर्न जमिन उपलब्ध गराइएको भलक सुवेदीले लेखेका छन्। हामीकहाँ भने सरकार आफै राष्ट्रिय गैरवका आयोजना निर्माणका नाउँमा किसानले वर्षैदीरिख भोगचलन गर्दै आएको जमिन खोस्न उद्यत हुन्छ र आफै जग्गामा रोपाइँ गर्न गएको किसानमाथि सेना र प्रहरी प्रयोग गरेर लाठी र अश्वयास बर्साउँछ। रोपाइँ गर्न सघाउनुपर्नेमा सेना र प्रहरी रोपाहारको हातबाट बीउको मुठा खोस्न उद्यत हुन्छ। खोकनामा यस्तै भयो।

काठमाडौं उपत्यकाका लागि आवश्यक हारियो तरिकारी आपूर्तिको महत्वपूर्ण हिस्सा ओगट्दै भक्तपुरको मनोहरा फाँटमा प्लाटिड

नगर्नका लागि किसानले गरेको अनुरोध र विरोधलाई कसैले सुनेनन। डोजर आतंक नै मच्चाएर किसानको आवाजलाई दबाइयो र प्लाटिड गरै छाडियो। यसैगरी प्लाटिड गरी देशभारिका कृषियोग्य भूमि मासिँदै छन्। राज्य

तरकारी आयातलाई प्रोत्साहित गरेको दीखिन्छ। गुणस्तरको नाउँमा दूध, फुल, मासु र फलफूल पनि विदेशबाट आयात हुन्छन्। अपै देशको उत्पादनले बजार नपाएँ कुहिएका वा सडकमा फालिएका छन्। अनि किसान थाप्लामा हात लाएर रुच्छन्। ऋण कसरी तिर्ने? परिवार कसरी पाल्ने? यस्तो अवस्थामा सरकारले दिने कृषि विकासको नारा मिथ्या लाग्दैन र?

समाजवादले द्वैध चरित्र प्रदर्शन गरिरहँदा जतातै पुँजीवादले प्रभाव र दबाव जमाउँदैछ। पुँजीवादमा हरेक कुरा बिकैछन्। हरेक कुरालाई वस्तु बनाएर बिक्रीयोग्य बनाइदैछन्। सनातनदेविय नै जमिनसँग हाम्रो कृषि-संस्कृति जोडिएको छ। कृषि हाम्रो जीवनशैली बन्दै आएको छ। तर, अब जमिनमा पुँजीवादले जन्माएको कपेरेट कल्चर जोडिन थालेको छ। त्यसैले जमिन पनि अब्बल दर्जाको बिक्रीयोग्य वस्तु भएको छ। भूमाफिया, दलाल र बिचौलियाले जमिनमाथि आँखा गाडिरहेका छन्। जमिनलाई दुकान्दुकामा परिणत गरेर बेच्न खोज्दैछन्, बेच्दैछन्। त्यसैले अचेल खेत जोले टर्याक्टर होइन, खेत मास्ने डोजरहरू धेरै कुद्छन् खेतहरूमा। हराभरा खेत होइन, रीनी घरहरू दीखिन्छन् जतातै। त्यसैले देशमा कृषि-संस्कृति होइन, 'कपेरेट कल्चर'ले बढावा पाइरहेको छ। कृषि-संस्कृतिलाई कपेरेट कल्चरले नराम्भेसँग पछाउँदैछ। त्यसैले ठूलो संख्याका किसान चाउर्दैछन्। थेरै संख्याका व्यवसायी मोटाउँदैछन्।

अचेल किसानहरूको घरमै आयातीत चामलको भात, आयातीत तरकारी, आयातीत दाल, आयातीत मासु लगायत पाक्छ। हरेक किसानको घरमा विप्रेषण भित्रिन्छ। कृषिको कमाइले होइन, विप्रेषणले किनिन्छ। आवश्यक सबै वस्तु। अब कहाँ बाँकी रह्यो र कृषिप्रधान देश? अब त आयातप्रधान बनेको छ। त्यसैले ९७ अर्ब ७१ करोड रूपैयाँको वस्तु निर्यात हुँदा ११ खर्ब ९६ अर्ब ८० करोड रूपैयाँको वस्तु आयात हुन्छ। एक वर्षमा दुई खर्ब ४३ अर्ब रूपैयाँको त कृषिवस्तु नै आयात हुन्छ। यसरी कृषिवस्तु आयात नभए यहाँका किसान भोकै पर्छन्। कृषिप्रधान भनिएको देशका लागि योभन्दा ठूलो विडम्बना अरू के हुनसक्छ? ●

नै भू-माफिया, जग्गा दलाल र बिचौलियाको चंगुलमा फसेपछि कसरी हुन्छ कृषि र किसानको उत्थान? अब कसरी थाहा पाउने, हाम्रो देश कृषिप्रधान हो कि दलालप्रधान? कुनै बेला 'जसको जोत उसको पोत' को नारा दिने सर्वहारा वर्गको पक्षधर कम्युनिस्ट सरकारले नै जनतालाई भूमिहीन बनाउने धृष्टता गर्नु निन्दनीय छ। राज्यको अर्थनीतिले खाद्यान्त आयात,

गतिविधि

भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगको काममा सहयोग पुऱ्याउन बहुसरोकारवाला निकायको भूमिका विषयक छलफल सम्पन्न

कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रमा भूमिसम्बन्धी अधिकार सामाजिक आर्थिक विकासको केन्द्र हुने कुरा स्वीकार गर्दै नेपाल सरकारले भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान गर्ने हेतुले भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन गरी यसतरफ महत्वपूर्ण पाइला चालेको छ ।

यस आयोगसँग व्यापक र चुनौतीपूर्ण म्यान्डेट छ । अधिल्ला आयोग तथा कार्यदलहरूले गरेका जग्गासम्बन्धी विवादित निर्णय र भूमिहीन समुदायमाख जमिनको वितरण तथा अव्यवस्थित बसोबासीहरूको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने छ ।

यी विविध काममा आयोगलाई स्थानीय सरकारले सहयोग गर्ने अपेक्षा छ । उससँग सीमित मात्रामा स्रोत साधन उपलब्ध भएको हुँदा यस कार्यमा विकासका अन्य साफेदारले पनि सहयोगको रुचि देखाएका छन् । तर आयोगसँगको सहकार्य, त्यसको प्रक्रिया र आयोगको आवश्यकताबारे जानकारी नहुँदा सहकार्य कसरी अगाडि बढाउन सकिन्छ भन्ने कुरामा सरोकारवाला निकायहरू अलमलमा छन् । यही तथ्यलाई मध्यनजर गरेर सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रद्वारा २०७६ असार १९ गते बहुसरोकारवाला निकायको भूमिकाबारे छलफल सम्पन्न भएको छ ।

उक्त कार्यक्रममा भूमि समस्या समाधान आयोगका पदाधिकारी, भूमि तथा कृषिका क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न सङ्घ/संस्थाका प्रतिनिधि, भूमिसँग सम्बन्धित अन्य सरोकारवाला, सरकारी निकायका प्रतिनिधिलगायतको सहभागिता थियो । उक्त कार्यक्रममा आयोगका तर्फबाट विज्ञ सदस्य जगत देउजाले आयोगको समग्र कार्यादेश, विगत साँढे दुई महिनामा आयोगले गरेको कार्यप्रगति र सम्बन्धित सरोकारवालासँग आयोगको काममा सहयोगको अपेक्षा आदि विषयमा प्रस्तुति गर्नुभयो । सरोकारवालाहरूको तर्फबाट आदिवासीको सवालमा काम गर्ने संस्था लाहुर्निपक्का दुर्गा राई (यम्फु), काठमाडौं विश्वविद्यालयका डा. रेशमा श्रेष्ठ र

ह्याबिटाट फर ह्युमानटीका रामप्रकाशसिं दनुवारले प्रस्तुतिमा छोटो टिप्पणी गर्नुभयो ।

आयोगको प्रस्तुति र प्रतिनिधि सरोकारवालाहरूको टिप्पणीपछि उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोगका पूर्वसदस्य गणेश विश्वकर्मा, राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपालका अध्यक्ष सरस्वती सुब्बा र भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगका

अध्यक्ष देवीप्रसाद ज्ञवालीले धारणा राख्नुभयो । यसपछि सहभागीहरूका जिज्ञासा समेट्न खुला छलफल गरियो । यो कार्यक्रमको सञ्चालन र सहजीकरण जनमुखी भूमि शासनका लागि राष्ट्रिय संलग्नता रणनीति नेपालका सहजकर्ता धर्मराज जोशीले गर्नुभएको थियो ।

कार्यक्रममा विभिन्न क्षेत्रबाट २८ जना सहभागी हुनुभएको थियो । कार्यक्रमको फेसबुकमार्फत लाइभ (प्रत्यक्ष प्रशारण) पनि गरिएको हुँदा अरू धेरै मीनसले पनि यो विषयमा जानकारी लिएका थिए ।

आफ्नो प्रस्तुतिका क्रममा सिएसआरसीका कार्यकारी निर्देशक जगत देउजाले भूमिहीन तथा अव्यवस्थित समुदायलाई जमिन उपलब्ध गराउँदा योजनाबद्ध, एकीकृत र सुरक्षित ग्रामीण बस्ती निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने हिसाबले जमिनको वितरण तथा व्यवस्थापनको

कार्य गर्नुपर्ने दायित्व आयोगको रहेको कुरा उल्लेख गर्नुभयो ।

यसैगरी कार्यक्रममा बोल्दै भूमि समस्या समाधान आयोगका पूर्वसदस्य गणेश बिकले विगतका आयोगले पनि भूमि सुधारका क्षेत्रमा धेरै काम गरेको र ती तथ्याङ्कहरू अहिलेको आयोगलाई मार्गदर्शन हुने बताउनुभयो ।

यसैगरी छलफलमा उठेका सवालको जवाफ दिई आयोगका अध्यक्ष देवीप्रसाद ज्ञवालीले भूमिहीन, सुकुमबासीको परिभाषालाई बदल्दै सबै सरोकारवालासँग सहकार्य र समन्वय गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुभयो ।

आयोगले भूमिहीन, सुकुमबासीको समस्या समाधान गर्ने भन्दै अध्यक्ष ज्ञवालीले भन्नुभयो- ‘समस्याराहित कुनै पनि ठाउँ हुँदैन । आज एक किसिमको समस्या छ त्यसलाई समाधान गर्ने हो । भोलि अर्को समस्या आउला त्यसलाई पनि समाधान गर्दै क्रमिक विकासको लय समान्ते हो । स्थानीय सरकारले उपलब्ध गराएको तथ्याङ्कका आधारमा भने हो भने आयोगको जिम्मेवारी भण्डै १४ लाख परिवारको समस्यासँग जोडिएको छ । सिद्धांग राष्ट्र, नागरिक समाज, विकासका साफेदारहरूकै सहकार्यमा यी समस्या समाधान गर्नुपर्छ ।

स्थानीय सरकारमार्फत राहत वितरण

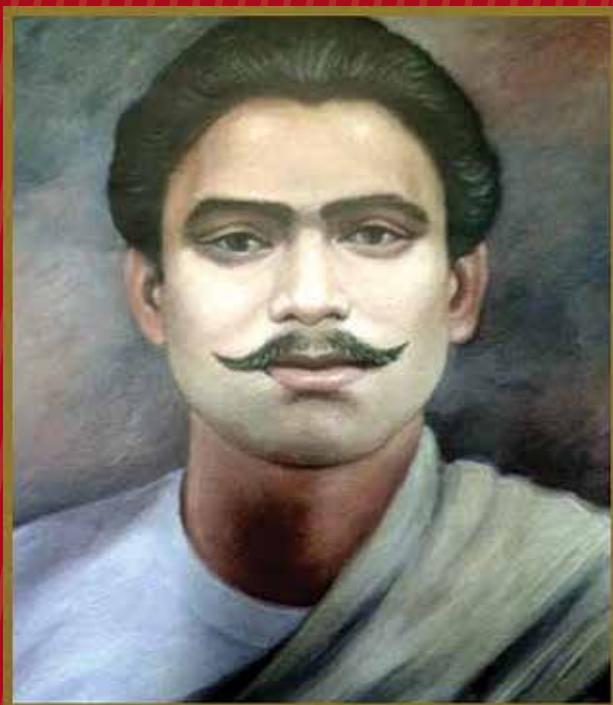
देशभर बन्दाबन्दी भएको समयमा दैनिक ज्यालादारीमा काम गरी गुजारा चलाउने वर्गलाई दैनिक उपभोग्य सामग्रीको अभाव भई खाद्य सङ्कट भएको अवस्था विद्यमान रहेकाले आत्मनिर्भर केन्द्रका कर्मचारी तथा केही साफेदार संस्थासँग समन्वय गरी सलाही जिल्ला हरिपुर नगरपालिकाका मुसारी टोलका अति विपन्न परिवारलाई प्रतिपरिवार २५ किलो चामल, ५ किलो दाल, १ किलो नून, १ लिटर तेल र २ वटा हात धुने साबुन गरी १४३ परिवारलाई ३

लाख १४ हजार ६ सय रुपियाँ बराबरको सामग्री सहयोग गरियो ।

यसैगरी महोत्तरीको बर्दिबास नगरपालिकाकाको मुसहर टोलका २६ परिवारलाई ५७ हजार २ सय रुपियाँ बराबरको माथि उल्लिखित सामग्री नै वितरण गरियो । दुवै नगरपालिकामा स्थानीय सरकारमार्फत उक्त खाद्यान सहयोग वितरण गरिएको थियो । उक्त खाद्यान सहयोगबाट अति विपन्न परिवारलाई दैनिक खाद्य सामग्री प्राप्त भई दैनिक जीवन सञ्चालन गर्न सहज बनेको छ ।

हार्दिक श्रद्धाञ्जली

मिति २०७७ साउन १७ गते भूमि अधिकार आन्दोलनका अगुवा भीमदत्त पन्त, बलदेव राम र तुलसीलाल अमात्यको स्मृति दिवसको अवसरमा श्रद्धाञ्जलीस्वरूप ।